

UTRJEVANJE SLOVENSКИH MEST ZA OBRAMBO PRED TURSKIMI NAPADI

Nekoliko dopolnjeno besedilo referata na znanstvenem zborovanju »Vojne krajine v jugoslovanskih deželah v novem veku do karlovskega miru 1699. leta«, Beograd 24. in 25. aprila 1986.

O utrjevanju mestnih naselij v slovenskih deželah se nimamo celovite slike. Zgodovinarji se niso specialno ukvarjali s to problematiko, čeprav najdemo v nekih splošnih delih¹ o slovenski zgodovini in v specialnih monografijah² o posameznih mestih konkretne podatke. Ta vprašanja so poglobljeno obravnavali predvsem umetnostni zgodovinarji, toda te je v prvi vrsti zanimal umetnostni vidik.³ Razumljivo je, da tudi v njihovih razpravah najdemo veliko konkretnih podatkov o času gradnje fortifikacijskih objektov, o prezidavah, gradbenih mojstrih, ki so dela izvajali, o cenah gradbenih storitev, o vzdrževanju utrjenih objektov in podobno. Proučevanje te problematike je sila otežkočeno zaradi tega, ker se je ohranilo relativno malo podatkov o gradnji obzidij in utrjevanju nasploh, pa tudi zato, ker so podatki o tem raztreseni po različnih arhivskih serijah in fondih v naših in tujih arhivih. Značilno je tudi to, da so se tlorisi, skice, vedute mestnih naselij in njihovi obrambni objekti ohranili šele od srede 16. stoletja, v večjem obsegu pa šele od 17. stoletja dalje in da se je materialnih ostankov obzidij in drugih obrambnih objektov ohranilo zelo malo, ker so obzidja na veliko rušili že konec 18. stoletja.

Moj namen je povzeti rezultate dosedanjih proučevanj omenjene problematike in v sintetični obliki podati zaokroženo sliko utrjevanja slovenskih mest v zvezi s turškimi napadi. Časovno se omejujem na obdobje od sredine 15. stoletja, ko se v zvezi z okrepljenimi turškimi napadi začne prva faza prezidave in preureditve srednjeveških mestnih obzidij. Najdlje se bom zadržal pri obravnavi 16. stoletja, ko po Mohački bitki leta 1526 doseže gradnja obrambnih objektov svoj vrh. Dotaknil pa se bom tudi 17. stoletja, ko se zaradi novega pritiska Turkov neposredno pred Dunajsko vojno (1683—1699) izdelujejo novi sodobni načrti in projekti mestnih fortifikacij, od katerih pa so bili le nekateri realizirani. Teritorialno se bom omejil na področje Kranjske ter slovenskega dela Štajerske in Koroške, torej na področja, ki so v času turških vpadov največ trpela, ki so predstavljala bariero in obrambno linijo pred turškim prodorom proti srednji Evropi in ki so bila najbolj vezana na Vojno krajino.

Za boljše razumevanje dajem kratek pregled nastanka in razvoja mestnih naselij v slovenskih deželah v srednjem veku. Na slovenskem etničnem teritoriju je

¹ Milko Kos, *Zgodovina Slovencev*, Ljubljana 1955, str. 322; Bogo Grafenauer, *Zgodovina slovenskega naroda*, III. zv., Ljubljana 1956, str. 64; Josip Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, 3. zv., Ljubljana 1913, str. 321.

² Josip Zontar, *Zgodovina mesta Kranja*, Kranj 1939 (reprint 1984), str. 38, 39; Pavle Blaznik, *Skofja Loka*, 1974, str. 40—43, 54—57, 156—163; Jože Dular, *Metlika skozi stoletja*, Metlika 1961 (II. izdaja 1978), str. 8—10; Cene Avguštin, *Zgodovinsko-urbanistična in arhitekturna podoba Skofje Loke*, Loški razgledi 23, 1976, str. 15—24; Kostanjevica na Krki — Ob sedemstoletnici mestnega obstoja (zbornik), Kostanjevica 1963; Ormož skozi stoletja (zbornik), Maribor 1974; Krško skozi čas 1477—1977 (zbornik), Krško 1977; 500 let mesta Kočevja (zbornik), Kočevje 1971 itd.

³ Predvsem so se s to problematiko ukvarjali Jože Curk, Nace Sumi, Ivan Komelj, Cene Avguštin in Ivan Stopar.

bilo konec srednjega veka 27 mestnih naselij in okrog 70 trgov.⁴ Prva mesta so bila ustanovljena na periferiji slovenskega etničnega ozemlja na Koroškem (Breže o. 1100, Šentvid ob Glini 1176/1224, Beljak 1192/1240, Velikovec 1147/1252, Celovec 1181/1279, Slovenj Gradec 1251/1267, Pliberk 1370). V osrednjem delu slovenskega teritorija so se začeli trgi spreminjati v mestna naselja šele v 13., nekateri pa v 14. stoletju (Ptuj pred 1250, Maribor 1209/1254, Radgona 1265, Slovenska Bistrica 1313, Brežice 1322, Ormož 1331, Kamnik 1204/1228, Kranj 1204/1228, Ljubljana 1220/1243, Kostanjevica 1220/1243, Škofja Loka 1274, Metlika pred 1335, Novo mesto 1365, Črnomelj pred 1374, Gorica 1398). V glavnem so bila to deželno knežja mesta, le manjše število pa jih je pripadalo teritorialnim fevdalnim gospodom (Kostanjevica in Ljubljana Spanheimom) ali škofom (Breže, Brežice, Ormož — salzburškim škofom; Škofja Loka — freisinškim škofom). Mestnim naseljem so bili podeljeni različni privilegiji. Eden od osnovnih znakov mestne svobode in samouprave je bilo obzidje. Zaradi tega so bila ta mesta od 13. stoletja obdana z obzidjem, medtem ko za trge to ni veljalo in so tako predstavljali odprta naselja. Mestna naselja so bila grajena na različnih točkah, pod fevdalnim gradom, na rečnih otokih, okljukih rek, med hribom in reko. Njihov položaj dokazuje, da so pri izboru lokacije, za mesto poleg ostalega odločali tudi strateški razlogi.

Na intenzivnost gradnje posameznih faz obrambnih objektov in na njihovo modernizacijo so vplivali turški vpadi in približevanje meje osmanske države po šestim Habsburžanom.⁵ Na drugi strani je imela močan vpliv izgradnja Vojne krajine. Pregled gradnje in modernizacijo mestnih obzidij bom povezoval s posameznimi obdobji turških vpadov na slovensko ozemlje v 15. in 16. stoletju.

V prvem obdobju turških vpadov, ki je trajalo od 1408 do 1425, imajo turški vpadi čisto sporadičen značaj. Glavni namen je bil brez dvoma rop. Napadi leta 1408, 1411, 1425 ali 1426 so bolj skrajni konci večjih roparskih pohodov na Hrvaško. Edino oba napada leta 1415 moremo povezati z aktivnostjo bosanskega fevdalca Hrvoje Vukčiča, ki se je s pomočjo Turkov maščeval ogrskim velikašem, svojim sovražnikom, med katerimi je bil tudi celjski grof Herman II. Od leta 1421, ko je prišel na oblast sultan Murat II., pa do 1469 ni v virih ugotovljen noben turški vpad v slovenske dežele. Kot glavni vzrok za ta dolgoletni premor navajajo obrambne akcije ogrskega kralja Matije Korvina in uspešno borbo albanskega fevdalca Đerda Kastrioti Skenderbega, ki je vezal velike turške sile.⁶

Iz tega časa nimamo veliko podatkov o prezidavah in dozidavah obstoječih srednjeveških obrambnih objektov in obzidij. Nekaj konkretnih podatkov iz tega obdobja pa imamo za Ljubljano. Ker je bilo obzidje Novega trga, predela na levem bregu Ljubljanice, v zelo slabem stanju, je vojvoda Ernest leta 1416 izdal ukaz, naj se zgradi zanesljiv obrambni sistem. Čeprav izgradnja obzidja, vezana na ta odlok, ni bila izvedena najbolj solidno, je kljub temu uspešno prestala svojo prvo preizkušnjo. Leta 1442 je celjski grof Herman II. oblegal Ljubljano v vojni s Habsburžanom Friderikom III. Zaradi povečane nevarnosti s strani Turkov je Friderik III. večkrat ukazal, da morajo vsi podložniki iz okolice Ljubljane opraviti tlako pri gradnji in popravilu obzidja (leta 1448, 1451, 1463).⁷ Podoben ukaz je Friderik III.

⁴ Zgodovina Slovencev, CZ Ljubljana 1979, str. 191—193.

⁵ Po zavzetju Bosne 1463 so se v dolini Sane približali Turki Metliki v Beli krajini najbližjemu mestu Kranjske na manj kakor 100 km. V času bosanskega namestnika Ferhad paše se je približala meja Bosne slovenskim deželam v letih 1576/77 na 45 km in pod Hasanom pašo, ko se je 1592, leta ustavil zadnji turški sunek iz Bosne, pa okrog 20 km od Bele krajine. I. Voje, Vplivi Osmanskega imperija na slovenske dežele v 15. in 16. stoletju, Zgodovinski časopis (ZČ) 30/1—2, Ljubljana 1976, str. 4—5.

⁶ Stanko Jug, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko do prve tretjine 16. stoletja, Kronologija, obseg in vpadna pota, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo (GMDS), letnik XXIV, Ljubljana 1943, str. 1—60; isti, Turški napadi na Kranjsko in Primorsko od prve tretjine 16. stoletja do bitke pri Sisku (1593), ZČ IX, Ljubljana 1965, str. 26—62; I. Voje, Problematika turskih provala u slovenačke zemlje i organizacija odbrane u XV i XVI veku, Istorijski časopis, knj. XXV, Beograd 1978, str. 117—120.

⁷ Ivan Vrhovec, Topografski opis Ljubljane in zgodovina ljubljanskega mestnega zastopa v minulih stoletjih, Letopis Matice slovenske za leto 1886, Ljubljana, str. 191—193; Ivan Komej, Utrdlena arhitektura 16. stoletja v Sloveniji, Zbornik za umetnostno zgodovino, N. V. VII, Ljubljana 1965, str. 79. Friderik III. je ukazal, da se 1451 na podoben način utrdi Kamnik.

izdal leta 1448 tudi za Slovenj Gradec. Od podložnikov iz okolice mesta je zahteval, da okrog njega izkopljejo jarek in utrdijo okope.⁸ Znano je, da je mesto Maribor po letu 1437 posvetilo svojim utrdbam večjo skrb. Po letu 1455 so obnavljali mestna vrata in dvizne mostove preko jarkov.⁹

Srednji vek se je poslavljajal od naših dežel v zelo nestabilnih razmerah, ki so se kazale v krizah na političnem, gospodarskem in cerkvenem področju. V politiki se je to odražalo v vojnah, ki so pretresale dedne dežele Habsburžanov v drugi polovici 15. stoletja. To so bile vojne za dediščino celjskih grofov, vojne z upornim plemstvom in vojne z ogrskim kraljem Matijo Korvinom. Se posebej so na razmere v deželi vplivali turški vpadi, ki so od 1469 dalje neusmiljeno pustošili slovenske dežele. To drugo obdobje najsilovitejših turških vpadov traja od 1469 do 1483. Od prve se druga faza razlikuje po tem, da imajo Turki v tem drugem obdobju namen deželo izčrpati do takšne mere, da bi jo bilo mogoče osvojiti, kar je bil njihov cilj. To je čas najobsežnejših in po posledicah najtežjih vpadov na slovensko ozemlje. Pri vpadih so sodelovale velike sile turških konjenikov. To je bilo potrebno zaradi tega, ker so morali turški oddelki preiti hrvaško ozemlje, ki je bilo v tem obdobju dokaj prostrano. Pri teh vpadih so poleg redne bosenske vojske sodelovali predvsem akindžije. V tem drugem obdobju so bili nekateri turški vpadi kratkotrajni, Turki so kdaj pa kdaj plenili le v kratkih sunkih skozi posamezni okoliš, včasih pa so se ustavili v kakem kraju za daljši čas in plenili po njegovi širši okolici. Štirikrat so ob istem pohodu obiskali vse tri glavne slovenske pokrajine (Kranjsko, Koroško in Štajersko) — leta 1473, 1476, 1478 in 1480. Sicer pa so se napadi omejevali navadno na manjše, predelne posameznih pokrajin. Ob napadih je najbolj trpela Kranjska. Po nekem poročilu kranjskih deželnih stanov iz leta 1508 so Turki v zadnjih štiridesetih letih plenili po Kranjski sedemindvajsetkrat, Turki so se v njej zadrževali po 14 dni, pa tudi po več mesec.

V ta čas spadajo tudi pohodi prek Tržaškega krasa do Soče in v Furlanijo. Ti pohodi namreč niso imeli samo plenilnega značaja, marveč so spadali v širše zasnovano turško vojskovanje z Benetkami. Te vpade torej lahko vključimo v širše akcije vojskovanja osmanske države z beneško republiko.

Štajersko so v tem obdobju redkeje prizadeli vpadi, ki so jih Turki usmerili proti Kranjski, pogostje so tja prihajali iz Slavonije, ki je bila takrat tudi pod udari Turkov. Zato je težke čase preživljal zlasti pas vzdolž vzhodne deželne meje od Pohorja do spodnje Savinje. Na Koroško so prišli Turki le ob svojih največjih pohodih in to prek prelazov v Karavankah. Smrt sultana Mehmeda II. Osvojitelja (1481), poraz Turkov pri Uni 1483 in nato sklenjeni mir z ogrskim kraljem Matijo Korvinom zaključuje to dobo velikih turških napadov. Ko je po smrti Mehmeda II. zavladal miroljubni Bajezid II., je nastopilo za Kranjsko in sosednje dežele novo obdobje, za katerega je značilen sorazmeren mir. Seveda to ne pomeni, da so v tem relativno mirnem obdobju vpadi povsem prenehali.¹⁰

V drugem obdobju pogostih in uničujočih turških vpadov raste strateški pomen utrjenih mestnih naselij. Zaradi tega so bili že v 15. stoletju nekateri trgi povzdignjeni v mesta. Cesar Friderik III. je po najtežjih turških vpadih po letu 1469, zaradi katerih je prišlo do velikega zmanjšanja sposobnosti plačevanja državnih davkov, skušal deželi pomagati na ta način, da je nekaterim odprtim trgom podelil mestne in druge pravice in jim s tem dal tudi pravico do gradnje obzidja.¹¹ Te pravice so

⁸ Ivan Grobelnik, Slovenj Gradec v srednjem veku, Slovenj Gradec ob 700-letnici (zbornik), 1951, str. 19. H. Pirchegger v svoji *Geschichte der Steiermark* navaja, da je bilo obzidje Slovenj Gradca pozidano med 1251 in 1267. Kot glavni vzrok navaja velik strateški moment, kajti Slovenj Gradec je ležal na važni cesti, ki je vodila proti Koroški. Kasneje so obzidje dograjevali in popravljali. V večjem obsegu so izvajali dela na utrjevanju v času turške nevarnosti.

⁹ Jože Curk, Urbano-gradbena in komunalna zgodovina Maribora, *Kronika* 31/2–3, Ljubljana 1983, str. 148–157.

¹⁰ Jug GMDs XXIV, *passim*.

¹¹ Fran Zwitter, Starejša kranjska mesta in meščanstvo, Ljubljana 1929, str. 14, 15.

dobili trgi Krško¹², Kočevje¹³, Višnja gora¹⁴ na Dolenjskem, Lož¹⁵ na Notranjskem ter Radovljica¹⁶ na Gorenjskem. Trgi na Dolenjskem in Notranjskem so ležali na strateški poti, ki je služila Turkom kot vpadna pot za prehod preko Dolenjske do Ljubljane in dalje na Kras. Cesar se je pobrigal tudi za Ljubljano, ki je predstavljala že v tem času strateško zelo pomembno točko. Ljubljana je namreč doživela več turških obleganj, a že v času prvega, leta 1472, je bilo srednjeveško obzidje tako močno, da je lahko kljubovalo turškim napadalcem. Zaradi permanentne nevarnosti je cesar 27. januarja 1478 ukazal vsem prebivalcem, ki stanujejo v 4 milje okrog Ljubljane, da sodelujejo pri izgradnji obzidja okrog Ljubljane.¹⁷

Celje je pod celjskimi grofi šele leta 1451 dobilo mestne pravice. Med meščanskimi naselbinami je bilo edino Celje tako mesto, da je bilo možno približati utrdbeni sistem pravokotni obliki; zaradi neomejenega, in ravnege terena in zaradi pravokotno na reko usmerjene podolžne oblike prvotnega trga ni bilo ovire za nastanek idealne mestne tvorbe. Med 1450 in 1473 so zgradili mestno obzidje, ki je imelo 8 stolpov in 4 vrata, dvojno vrsto strelnic, žlebasti venčni zidec ter lesení obrambni hodnik s sedlasto streho. Kot mestna fortifikacija je bilo obzidje skoraj idealno, saj je tvorilo nekoliko zapotegnjen pravokotnik formata: ca. 400 × 300 m in ščitilo so ga štiri vode. Precejšnja dolžina obzidja (1400 m) je zahtevala velike obrambne napore, vendar je Celje leta 1492 ob velikem turškem napadu dokazalo svoje obrambne sposobnosti, čeprav je bil obrambni sistem tehnično precej zaostal.¹⁸

Slovenska Bistrica se 1313 omenja kot mesto, trideset let kasneje pa je dobila pravice drugih deželno knežjih mest. V 15. stoletju je bila upoštevanja vredno trdnjavsko mesto, ki pa si je zaradi majhne gospodarske osnove počasneje celilo vojne rane kot Maribor in Ptuj. Še leta 1487 so bile kot poročila Santonino opazne poškodbe iz vojnih let 1446 in 1469. V tem času je imela Slovenska Bistrica obzidje, jarek in dva nasipa ter več vrat s starimi prostornimi stolpi.¹⁹

Kot sem že omenil, trgi niso imeli pravice, pa tudi ne potrebe, za gradnjo obzidja. Kljub temu so v tem obdobju v nekaterih trgih na Stajerskem utrjevali ob-

¹² 5. marca 1477 je cesar Friderik III. povzdignil trg Krško v mestno naselje, prebivalce mesta pa proglasil za meščane. Cesar Friderik je v ustanovni listini navedel tudi vzroke za ta akt. Med drugim pravi, da je to napravil zaradi navala Turkov, ki so na njegovem gospodstvu in v tamkajšnjih krajih napravili veliko škode. Ker je pričakovati še novih turških napadov, se je odločil, da napravi svoj trg Krško za obrambno trdnjavo, da bodo njegovi ljudje v njej varni. Jože Minarič, *Krško in njegova gosposčina v srednjem veku*, Krško skozi čas 1477–1977 (zbornik ob 500-letnici mesta), Krško 1977, str. 24–44.

¹³ Poleg Bele krajine je postala Kočevska glavno torišče turškega divjanja. Čez Kolpo so jih vodila vpadna pota običajno skozi Kostelsko, včasih pa od Vinice ali Izpod Starega trga v Poljanah. Požganega trga, ki je stal na levem bregu Rinže, tržani niso več obnovili, ampak so na cesarjev ukaz postavili novo naselje v polotočni otoki na njenem desnem bregu, kjer so ga močno utrdili z obzidjem in štirimi obrambnimi stolpi. S prekopom iz Rinže so ga spremenili v otok, ki je bil dostopen od severne strani po lesenem mostu čez reko Rinžo. Kočevsko mesto je bilo postavljeno na desni breg Rinže iz treh razlogov: da bi služilo kmečki okolici za tržišče, da bi bilo ugodno za promet na daljavo in da bi se moglo kar najbolj utrditi za obrambo. Takoj po zgraditvi je novo naselje cesar Friderik III. 1. maja 1471 povzdignil v mesto in mu dal mestna prava. Ivan Šimončič, *Zgodovina mesta Kočevja in Kočevske*, 500. let mesta Kočevja, 1471–1971, Kočevje 1971, str. 5–15.

¹⁴ Za Višnjo goro odreja cesarski privilegij iz leta 1478, da je treba trg, ki je dobil mestne pravice, premestiti na drug kraj (... in benhen vnsern Marckht daselbs zu Weysselberg zu ain zerrichten vnd zu ainer Stat zu erheben ...). I. Ev. Mauring, *tekst ustanovnega privilegija v Izvestjih Muzejskega društva za Kranjsko IV*, 1894, str. 30–32; Božo Otorepec, Ob 500-letnici mesta Višnje gore, *Zbornik občine Grosuplje*, 10, 1978, str. 277–294; Irena Vilfan-Bruckmüller, *Višnja gora in njeno prebivalstvo v 16. stoletju*, Ob petstoletnici mesta, *Kronika* 26/3, 1978, str. 155–158 (v poglavju: *Topografija*); prinaša nekaj novih zanimivih podatkov o gradnji obzidja v 16. stoletju.

¹⁵ V predelih, ki so bili posebej na udaru turških vpadov, se je čutila potreba po izgradnji večjega števila utrjenih postojank. Na takem področju je ležal Lož, ki je imel ugodno strateško lego in je bil pomembno središče tranzitne trgovine na relaciji zaledje–primorje. Cesar Friderik je zaradi tega podelil 8. marca 1477 trgu Lož mestne pravice, to pa je med drugim pomenilo tudi pravico do gradnje obzidja (F. Komatar, *Archiv-Inventare*, Stadtarchiv in Laas, MMK XVII/1904, str. 44). Janez Sumrada, *Nekaj iz srednjeveške zgodovine Loža in okolice*, *Notranjski listi I*, Ob petstoletnici mesta Loža 1477–1977, *Stari trg pri Ložu* 1977, str. 31–40; Ivan Kranjc, *Privilegij mesta Loža iz leta 1477*, *ibid.*, str. 41–53.

¹⁶ Cene Avguštin, *Zgodovinsko-urbanistične osnove Radovljice*, *Gorenjska* 1, 1957–1958, str. 64–70, 112–125, 211–228.

¹⁷ S. Jug, *GMDS XXIV*, str. 23; Sergij Vilfan, *Zgodovina Ljubljane do začetka 16. stoletja*, *Zgodovina Ljubljane* (zbornik razprav), Ljubljana 1984, str. 75–95; I. Vrhovec, *Topografski opis Ljubljane*, pogl. I. Obzidanje in utrditev Ljubljane, str. 186–197. Pri utrjevanju Ljubljane so morali sodelovati tudi ujeti Turki.

¹⁸ Jože Curk, *O urbanistično-gradbenih zasnovah trgov in mest v Posavju in Obsočju in Posavju*, *Celjski zbornik* 1962, str. 225–254.

¹⁹ J. Curk, *Zgodovina urbanizacije v severovzhodni Sloveniji*, *CZN* 6, 1970, str. 244–282; isti, *O utrjevanju slovenještajerskih mest v 16. stoletju*, *Kronika* 30, 1982, str. 9.

jekte večjih razsežnosti, ki so v času turških vpadov služili kot zaklonišča. Konjice so bile lep primer tržne vasi, katere koncepcija je bila že od vsega začetka jasno zasnovana. Kot poroča Santonino leta 1487, je nekaj let poprej arhidiakon Valentin Fabri močno utrdil župnišče ter ga opremil z dvema stolpoma, jarkom in cisterno tekoče vode. Podobno stanje je bilo v Braslovčah, kjer so okrog leta 1455 obdali cerkev z močnim taborom s štirimi stolpi in dvignim mostom. Tudi v Žalcu pri Celju, ki so ga Turki oplenili 1471 in 1480, so tržani zgradili obe trdnjavi v zahodnem delu trga: cerkveni tabor in Frengo. Tabor okrog cerkve je bil zgrajen do leta 1524 ter je imel štiri obrambne stolpe, Frenga pa je nastala okrog utrjenega doma Andreja Liličberga po letu 1489. Frenga je z leti postala dobro utrjena obrambna organizacija. Leta 1487 opisuje Santonino, da je neutrjeni trg Sentjur imel svojo obrambno postojanko v utrjenem cerkvenem taboru. Tega so tržani zgradili po turškem napadu leta 1473.²⁰

Relativni mir traja v slovenskih deželah do začetka vladavine sultana Sulejmana II. Veličastnega. Tedaj se začne obdobje, za katero je v primerjavi z drugim obdobjem značilno, da sedaj vpadajo številčno manjši turški oddelki, toda v številnejših napadih. Tudi ta čas turških vpadov, ki traja nekako do leta 1532, označujemo kot zelo težko obdobje v zgodovini slovenskega naroda. Sedaj so v ospredju predvsem vpadi maršolozov, ki se skrivajo po gozdovih na obeh straneh meje. Mnogo maršolskih oddelkov se je zadrževalo po gozdovih okrog Kočevja, Loža in Snežnika. Tudi za to obdobje imamo podatke, da so Turki vdrli na Kranjsko okrog petdesetkrat. 30. marca 1527 je padel Obrovac, nekaj dni kasneje so Turki zasedli trdnjave v Krbavi: Udbino, Komič in Ursinj. Zlasti padeč Udbine je pomenil za Kranjsko veliko povečanje nevarnosti. Zato odslej na vseh zasedanjih vsi deželni zbori Kranjske poudarjajo, da je treba Udbino Turkom odvzeti, saj je le-ta ključ Kranjske, Istre in Krasa. Prevladalo je mišljenje, da je v obrambi notranjeavstrijskih dežel sedaj Ljubljana prevzela njeno mesto.²¹

Ostrino turških vpadov je v tem obdobju občutila tudi Štajerska. Medtem ko so na Kranjsko in Primorsko vpadali predvsem oddelki bosenske vojske in akin-džijske čete, je Štajerska doživela napad glavne turške vojske pod sultanovim vodstvom. Leta 1532 se je odpravil sultan Sülejman II. z veliko vojsko na pohod proti Dunaju. Pri Kiskü (Kőszeg) ga je zaustavil Nikola Jurišić z majhno četo. Turško napredovanje je zadržalo brezuspešno obleganje Kiska. Ker se je medtem začelo jesensko deževje, se je sultan odločil za umik. Glavnina turške vojske se je valila mimo Gradca proti Lipnici in od tod po stari cesti do Maribora, Ptuja in Celja ter napravila ogromno škode. Ta veliki pohod, ob katerem so videli slovenske dežele prvič in zadnjič glavnino sultanove vojske, je pomenil hkrati tudi konec obdobja velikih turških vpadov.²²

Politične spremembe po Mohački bitki 1526 so sprožile v slovenskih deželah nove akcije za okrepitev obrambnega sistema in gradnjo ali prenovu obrambnih objektov. K temu sta svoj delež prispevali še dve okoliščini: katastrofalni potres leta 1511, ki je porušil mnoge objekte v utrdbenem sistemu,²³ in povečana turška aktivnost v smeri proti srednji Evropi. Obmejna utrjena mesta in trdnjave turškim napadom ne bi mogle nuditi učinkovite obrambe zaradi zastarelih fortifikacijskih sistemov. Nujna je bila hitra intervencija, pri kateri bi mogli pomagati le italijanski gradbeni strokovnjaki. Zaradi tega je prišlo do cele vrste sistematičnih prenov na utrdbah, ki so bistveno spremenile videz naših gradov in mestnih obzidij. Novi koncepti utrjevanja so se uveljavili v zelo širokem razponu in heterogenih oblikah.

²⁰ J. Curk, O urbanistično-gradbenih zasnovah trgov in mest: Konjice, str. 239–240; Braslovče, str. 238; Zalec, str. 252–253; Sentjur, str. 254.

²¹ Jug, GMDs XXIV, str. 45–48.

²² Arthur Steinwetter, Suleiman II vor Marburg, Jahresbericht des k. k. Staats-Gymnasiums in Marburg... am Schlusse des Studienjahres 1887.

²³ P. Radics, Das grosse Erbeben in Krain im Jahre 1511, Drittes Jahreshft des Vereines des K. Landes-Museum, Ljubljana 1863, str. 116; V Ljubljani je potres leta 1511 porušil 8 stolpov in del obzidja. Potres je poškodoval tudi obzidja mest Kamnika, Škofje Loke in Tržiča.

Lahko so se prilagodili stari shemi — govorimo o renesančnih oklepih starih zasnov, lahko pa so se uveljavile docela nove sheme, ki so ustrezale novim potrebam. Možni so bili tudi delni kompromisi s starimi zasnovami. Dela pri obnovi in prenovi mestnih obzidij in utrd ter gradov so trajala do konca 16. stoletja. Kljub temu nimamo v tem obdobju na slovenskem ozemlju niti enega mesta, ki bi ga mogli primerjati z velikimi novimi poligonalnimi pravilnimi zasnovami v Italiji (npr. Palmanova) ali z bližnjim Karlovcem.²⁴

V prvem obdobju do 1530 so uvedli več samostojnih variant obrambnih shem ali so jih prilagodili starim, že obstoječim objektom. Do leta 1526 so sodelovali pri utrjevanju mest in gradov predvsem fevdalci in nekaj malega meščani. Od tega obdobja dalje varnost in obramba dežele ni bila več stvar privatne iniciative, temveč je postala načrtno izvajana akcija. Pri tem so se angažirali deželni stanov in deželni knez. Glede tega je bila bitka pri Gorjanu leta 1537 pomembna prelomnica. Skrb za utrjevanje predvsem strateško pomembnih točk je prišla v pristojnost deželnih stanov in vladarja. Uveden je bil bastionski obrambni sistem, opremljen navadno s petkotnimi bastijami, z odprtinami za topove na ploščadi. Pri tem je imel pomembno vlogo predvsem napredek v oborožitvi, posebno učinkovitost izpopolnjene artilerije. Italijanski gradbeniki naj bi dali obstoječim fortifikacijskim objektom in sistemu moderno obliko. Trdnjave in obzidje naj bi bilo usposobljeno do takšne mere, da bi se lahko upiralo dolgotrajnejšemu in sodobnemu obleganju, ker je bila turška vojska v tem času za takšne akcije že usposobljena.²⁵

V slovenskih deželah se je o širšem konceptu obnove fortifikacij začelo misliti šele po turški ofenzivi proti zahodni Evropi v letih 1529 in 1532. Takrat sta bili zgrajeni dolinski zapor pri Fali v Dravski dolini in v Kotljah pri Ravnah za obrambo Koroške. To so bile tako imenovane »turške šance«, ki so branile staro tranzitno pot iz slovenjegraške kotline proti Podjuni.²⁶ Podobne pregrade so bile zgrajene na prelazih Jezerško in na Ljubelju.²⁷ V ta sklop gre tudi izgradnja taborišnega gradu Pobrežje nad Kolpo po letu 1551 za obrambo Bele krajine in preoblikovanje gradu Mokrice v trdnjavo trikotnega tlorisa okrog leta 1561 za obrambo Krškega polja.²⁸

Po padcu Beograda 1521 in po bitki na Mohačkem polju 1526 je bilo jasno, da turški prodor v srednje Podonavje lahko zadrži edino venec močnih in modernih trdnjav ter utrjenih mestnih naselij. V ta venec lahko poleg Maribora uvrstimo še Ptuj, Radgono in Brežice.²⁹ Notranjeavstrijske dežele so gradu Brežice, ki je bil uničen 1515. leta zaradi napada kmečkih upornikov in kasneje še leta 1528, posvetile posebno pozornost kot strateško pomembni obmejni točki. Za gradnjo so dali na razpolago velika finančna sredstva. Ker so ležale Brežice na meji med Kranjsko in Štajersko, so se v tem kraju leta 1529 zbrali h komisijškemu ogledu stavbarji obeh dežel.³⁰

Sistematična utrdbenja dela so se v Brežicah začela leta 1530, v Mariboru in Ptuj po leta 1548. To naj bi bila zadnja večja etapa v utrjevanju slovenskih mest, povezana z uvedbo novih razmerij v njihov utrdbeni sistem. Medtem ko se je dežela v Mariboru in Ptuj zadovoljila z modernizacijo obstoječega obzidja, ki ga je opremila z bastijami, bastioni, je bil v Brežicah zgrajen nov obrambni obod, ki je povečal mestni areal, obenem pa vključil grad v urbani in utrdbeni okvir mesta. Po gradbenem posvetu spomladi 1529 so ostanke starega gradu v Brežicah odstra-

²⁴ Nace Sumi, Arhitektura XVI. stoletja na Slovenskem, Ljubljana 1966, str. 36.

²⁵ Jože Curk, O utrjevanju slovenjštajerskih mest v 16. stoletju, str. 5.

²⁶ Franjo Baš, Turške šance pri Kotljah, Koroški fužinar, glasilo ravenskih železarjev, letnik IV, št. 5–6, Ravne 1954.

²⁷ Maks Dolinšek, Tri doline v koroški zgodovini, 720 let Ravne na Koroškem, Ravne 1968, str. 56–101.

²⁸ J. Curk, O utrjevanju slovenjštajerskih mest, str. 5.

²⁹ J. Curk, Delež italijanskih gradbenikov na Štajerskem v 16. in 17. stoletju, Zbornik za umetnostno zgodovino NV VII, Ljubljana 1965; na str. 48–50 prikazuje stanje mestnega obzidja Maribora, Ptuja, Celja in Brežic v prvi polovici 16. stoletja, torej pred modernizacijo; isti, Zgodovina urbanizacije v severovzhodni Sloveniji, str. 249–282.

³⁰ N. Sumi, Arhitektura XVI. stoletja, str. 32.

nili in po zamislih cesarskega gradbenika Jurija Dispatia iz Merana pri Roventi začeli graditi preprosto, toda močno trdnjavo rombastega tlorisa iz štirih okroglih ogelnih stolpov in štirih veznih zidov. Dela so se razmahnila šele med 1545 in 1551, ko je dežela dala denar, vodstvo gradbišča pa je prevzel Krištof Bresteniški. Utrdba je dobila značaj taborske trdnjave, značilne za Vojno krajino, in naj bi v prvi vrsti služila vojaškim, ne pa upravnim ali celo stanovanskim namenom. Vse kaže, da je bila sredi dvorišča stolpasta stavba kot komandno središče. Tudi to je značilno za obmejne protiturske utrdbe. Najbolj idealno so bile zahteve glede gradnje protiturskih utrdb uresničene okoli 40 let pozneje v Karlovcu.³¹

Ko je bila trdnjava v glavnem zgrajena, so večjo skrb posvetili mestnim utrdbam. Leta 1552 so začeli zbirati gradbeni material za njihovo obnovo. Ta obnova pa je v bistvu pomenila nov objekt, ki je med 1555 in 1570 zamenjal skromnejše srednjeveško obzidje iz prve polovice 14. stoletja z mnogo popolnejšim, renesančnim. To obzidje je povežalo mesto z gradom. Premoglo je tri utrdbe, stolpa pri spodnjih in zgornjih mestnih vratih in večjo bastijo. Vsa utrdbena dela je usmerjal mojster Domenico dell'Allio.³²

V Mariboru in Ptujju so najprej modernizirali mestne utrdbe in šele nato gradova, v Brežicah pa ravno obratno. Ob tem so gradova v Brežicah in Ptujju vključili v mestni utrdbeni sistem kot njuni najtrdnjejši obrambni točki, grad v Mariboru (Piramida) pa dejansko izločili iz mestnega obrambnega sistema s tem, da so mu pustili le funkcijo samostojne utrjene postojanke.

Potem ko je glavnina turške vojske pod sultanom Sulejmanom II. oblegala Maribor, je mesto doživelo svojo zgodovinsko preizkušnjo med 14. in 16. septembrom 1532, ko se je uspešno obranilo Turkov. Sledila je obnova poškodovanih utrdb in obzidja, ki pa je šele z denarno pomočjo štajerske dežele doživela svojo resnično modernizacijo v smislu renesančne fortifikacijske doktrine. Dela so s pripravami trajala 14 let (od 1548 do 1562). Rezultat te gradnje so bile štiri bastije: Koroška, obe vodni (Benetke in Vodni stolp) in Grajska.³³

Z zgraditvijo bastionov je bila italijanska gradbena dejavnost v Mariboru končana. Italijanski gradbeniki se selijo na bližnji Ptuj. To mesto je bilo namreč v obrambnem smislu pomembnejše kot Maribor. Kot osrednja trdnjava na Dravskem polju je imel Ptuj funkcijo obmejne obrambne postojanke. Zaradi tega si je skušal kralj Ferdinand Ptuj podrediti, a mu je vedno primanjkovalo denarja. Šele 1556 je kupil to mesto od salzburških nadškofov in takrat je postal Ptuj mesto deželnega kneza. Šele tedaj se začne temeljita prezidava ptujske trdnjave in obzidja. Pod vodstvom italijanske gradbeniške družine dell'Allio so v desetletju po 1549 modernizirali predvsem zastarele mestne utrdbe. Leta 1556 je Antonio de Pivá porušil stari stolp, verjetno predhodnika današnjega mestnega stolpa. Okrog leta 1558 je bila končana prva gradbena faza, ki so jo vodili italijanski inženirji na Ptujju. Odločneje so se lotili gradbenih del pri utrdbah na Ptujju šele z nastopom vladavine nadvojvode Karla leta 1564. Dela sta vodila dva deželna gradbena mojstra, superintendent Francisco Theobaldi in Salustrio Peruzzi. Utrdbena dela so zajela predvsem jedro gradu ter južni in vzhodni plato grajskega hriba. Novi objekti so bistveno spremenili podobo srednjeveškega grajskega objekta in mu dali videz, ki ga je ohranil do danes. V samem gradu so posvetili največjo pozornost gradnji dveh pentagonalnih kazemateziranih bastij pri novem vhodu in pri minoritskem samostanu. Okrog 1580 so bila dela pri utrjevanju končana.³⁴

Pri Radgoni, ki je predstavljala prav tako zelo pomembno točko v obrambnem sistemu štajerske meje, so z gradbenimi deli začeli leta 1546, nadaljevali pa vse do

³¹ J. Curk, O utrjevanju slovenještajerskih mest, str. 6–7; isti, Brežice, gradbena zgodovina gradu in mesta, ČZN 17, Maribor 1981, str. 228–251.

³² J. Curk, O utrjevanju slovenještajerskih mest, str. 7.

³³ J. Curk, Urbano-gradbena in komunalna zgodovina Maribora, Kronika 31, 1983, str. 148–157; isti, Mariborsko mestno obzidje, posebno v 16. stoletju, ČZN 16, 1980, str. 90–108.

³⁴ J. Curk, Ptujski grad, Kronika VI, 1958, str. 57–66; isti, O utrjevanju Ptujja v sredini 16. stoletja, ČZN 16, 1980, str. 109–130.

leta 1612.³⁵ Zaradi poškodb, ki jih je obzidje pretrpelo zaradi obleganja Turkov 1529. leta, in zaradi stalne turške nevarnosti so med 1550 in 1590 z deželno pomočjo postopoma utrdili tudi Slovensko Bistrico. Pozidali so oba južna ogelna stolpa, obnovili obzidje in oboja glavna mestna vrata, poglobili jarek ter ucvrstili grad, ki je bil vključen v severozahodni ogel mestnega obrambnega sistema.³⁶

Do leta 1520 je bila Ljubljana dokaj slabo utrjena. Šele po tem letu so začeli graditi novo obzidje, stolpe, bastione in järke. Posebno pozornost so posvetili utrjevanju Novega trga. Dograjevali so mestna vrata, med katerimi so imela posebno vlogo Vicedomska vrata. Zaradi obrambe tega najvažnejšega in za sovražnikov napad najbolj dostopnega mesta so leta 1529 zgradili v bližini Vicedomskih vrat velik bastion iz lepo rezanega kamna. Mestni bastion na Grajskem hribu so zgradili med 1579 in 1580 poleg same trdnjave.³⁷ Ko je Italijan Domenico dell'Allio 1544 prevzel funkcijo vrhovnega gradbenega mojstra slavonsko-hrvaške meje, se je pobrigal tudi za utrjevanje Ljubljane.³⁸ Leta 1579 se omenja v Ljubljani deželno-knežji gradbeni mojster Martin Gabon.³⁹ Prav tako je Joseph Vintano, v času gradnje Karlovca vrhovni arhitekt Vojne krajine, izdelal projekte za trdnjave v Gorici, Trstu in Ljubljani. Leta 1576 je bil postavljen za glavnega arhitekta v Hrvatski vojni krajini.⁴⁰

Prav iz tega časa se je ohranil najstarejši tloris Ljubljane, ki ga je izdelal italijanski gradbeni mojster Nicolò Angielini. Ta je po letu 1570 izdelal več načrtov trdnjav, od katerih so bili nekateri realizirani na Ogrskem. Izdelal je na primer tudi načrt trdnjave Szendrő, toda prav ta ni bil uresničen.⁴¹ Tloris Ljubljane je ohranjen v več primerkih — kopijah. Posebno pozornost zasluži zelo obsežni in precej izenačeni atlas geografskih kart in tlorisov trdnjav in utrjenih mest, ki so se ohranili kar v treh arhivih: en atlas hranijo v Generallandesarchivu v Karlsruhe, ⁴² drugega v kartografski zbirki avstrijske nacionalne biblioteke na Dunaju ⁴³ in kar dva v mestnem arhivu v Dresdenu.⁴⁴ Atlas kart iz Karlsruheja obsega 5 preglednih geografskih kart in 51 tlorisov trdnjav in utrjenih mest. Nanaša se na široko mejno področje od Sedmograškega do Jadranskega morja. Celoten fond je izdelan v eni potezi in v barvni akvarelni tehniki. Razen napisov z imeni posameznih krajev ali trdnjav, ki jih načrt prikazuje, ni nobenih drugih beležk ali opisov s podatki. Naznačene so le dolžinske mere in strani neba. Le neka beležka v atlasu iz Karlsruheja nam daje

³⁵ J. Curk, O utrjevanju slovenještajerskih mest, str. 7.

³⁶ J. Curk, O utrjevanju slovenještajerskih mest, str. 9; isti, Zgodovina urbanizacije v severovzhodni Sloveniji, str. 261; 269, 272, 273, 274, 278.

³⁷ I. Vrhovc, Topografski opis Ljubljane, str. 194—195; Na drugi strani pa kaže ljubljanski grad, da se izrazilo renesančne utrdbene naprave ne vežejo več na grajsko stavbo, ki ostane v glavnem nedotaknjena, marveč se pomaknejo daleč ven na šance in postanejo tako bolj sestavni del mestnih kot grajskih utrdb. I. Komelj, Utrdbena arhitektura 16. stoletja, str. 86.

³⁸ J. Curk, Delež italijanskih gradbenikov, str. 41.

³⁹ M. Gabon je gradil v Karlovcu od 1579 do 1587, Milan Kruhek, Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca, Karlovac 1579—1979 (zbornik), Karlovac 1979, str. 81—104. M. Gabon je v letih 1584 do 1590 odgovarjal za projekte in gradnjo dveh utrdb na Kolpi Vinico in Prelisju (Arhiv Slovenije, DSK I, fasc. 162, zap. št. 282, str. 233—462; za ta podatek se zahvaljujem asistentu Vasku Simonitiću). Jug ZC IX/št. 57.

⁴⁰ Rochus Kohlbach, Steirische Baumeister tausendundein Wermann, Graz 1961; M. Kruhek, n. d.

⁴¹ M. Kruhek, n. d., str. 84.

⁴² Generallandesarchiv Karlsruhe, Hfk Bd. XV, tlorisi so risani na papirju; atlas je vezan v kožno vezavo, velikosti 56,5 × 43,4 cm.

⁴³ Österreichische National-Bibliothek na Dunaju, cod. 8609. Tloris Ljubljane iz Dunaja je obdelal Josip Mantuani in ga časovno pripisal Stierovi dobi (17. stoletje). Ugotavljal je, da ga Stier ni delal lastnorodno, ampak neki drugi risar iz italijanske šole. Skica, kot pravi, se ni posrečila in je v merilih in orientaciji napačna. Sprašuje se, kdo naj bi jo dodal Stierovemu poročilu. Meni, da bi jo lahko izdelal polkovnik Priam, ki je prišel v spor s Stierom. Zelo slab posnetek v črnobeli tehniki je objavil J. Mantuani v razpravi, Najstarejši načrt Ljubljane, Kronika IV, 1937, str. 165.

⁴⁴ Prof. dr. Igor Karaman iz Zagreba mi je odstopil mikrofilmska posnetka tlorisov Ljubljane iz Staatsarchiva v Dresdenu. Odstopil mi je tudi pismo od 20. 11. 1978, v katerem mu je uprava arhiva v Dresdenu sporočila podatke o obeh atlasih, v katerih je tudi tloris Ljubljane. Del pisma objavljam: »Ungarischer Festungsatlas. Der sogenannte Ungarische Festungsatlas reicht über das ungarische Territorium weit hinaus. Er hat weder einen Titel noch eine Datierung. Das erste Blatt ist eine Karte Ungarns, die von einem Italiener Nicolò Angiolo signiert worden ist. Eine Widmungskartusche für den sächsischen Kurfürsten August ist aufgeklebt. Auf dem braunen Ganzledereinband ist der Habsburger Doppeladler eingepreßt. Nach der Karte folgen 51 Grundrisse mit perspektivischer Aufrissdarstellung bedeutender Festungen und befestigter Städte.

Ein ähnlicher unbezeichneter und undatiertes Atlas im weißen Pergamenteinband enthält 46 Grundrisse von Festungen, nicht aber die Karte. Die Blätter sind im Verhältnis zum vorgenannten Atlas etwas flüchtiger gestaltet, haben aber die gleiche inhaltliche Aussage.« Za razumevanje in posredovanje gradiva se prof. Karamanu iskreno zahvaljujem.

neko izhodišče za datiranje atlasa in s tem tudi tlorisa Ljubljane ter za določitev avtorja. Na fol. 3, na katerem je prikazana geografska karta »Superior Ungaria«, najdemo podpis Nicolò Angielini. Dunajska varianta se po vsebini sicer ne razlikuje od one v Karlsruhe, vendar je razlika med njima v tem, da ima dunajska varianta samo 16 tlorisov trdnjav in utrjenih mest, ki se nanašajo na področje Vojne krajine,⁴⁵ medtem ko jih ima varianta iz Karlsruheja 20 z istega področja.⁴⁶

Atlasa kart v mestnem arhivu v Dresdenu, v katerih se je ohranil najstarejši tloris Ljubljane, sta različna. Prvi atlas, tako imenovani »Ungarischer Festungs-atlas« (imenovali ga bomo varianta A), nima naslova niti datacije. Na prvem listu je prikazan zemljevid Ogrske, signiral pa ga je Italijan Nicolo Angiolo. Dodano je posvetilo saškemu volilnemu knezu Avgustu. Na rjavi usnjeni vezavi je vtisnjen habsburški dvojni orel. Karti Ogrske sledi 51 tlorisov s prikazom pomembnih trdnjav in utrjenih mest. Podoben, prav tako neoznačen in nedatiran je drugi atlas (varianta B), vezan v bel pergament, vsebuje pa le 46 tlorisov trdnjav in utrjenih mest. V primerjavi z varianto A so posnetki tlorisov nedodelani ali površno izoblikovani, čeprav imajo podobne vsebinske motive.⁴⁷ Lahko sklepamo, da je varianta A po vsebini in izdelavi podobna varianti iz Karlsruheja, varianta B pa oni z Dunaja.

Iz podatka, ki ga najdemo v atlasu (varianta A) iz arhiva v Dresdenu, kot tudi iz beležke, ki je v mapi iz arhiva v Karlsruhe, lahko z gotovostjo trdimo, da je avtor omenjenih načrtov italijanski inženir Nicolò Angielini. Iz neke ohranjene kopialne knjige arhiva v Dresdenu je razvidno, da sta bila oba atlasa izročena saškemu volilnemu knezu Avgustu že leta 1566. Iz Prage mu jih je poslal saški svetnik Christoph von Carlowitz, ki je bil v cesarski službi.⁴⁸ Vsi ti podatki nam lahko pomagajo pri datiranju tlorisa Ljubljana. Ta tloris je nastal kmalu po letu 1560 in ga lahko smatramo za najstarejši znani načrt Ljubljane. Zakaj se je ohranilo tako veliko število kopij, za zdaj ni bilo možno ugotoviti.

Tlorisi Ljubljane v omenjenih atlasih so si precej podobni po tehniki izdelave, čeprav odkrijemo tudi precejšnje razlike. Podobni so si v tem, da so zelo poenostavljeni in da je avtor hotel poudariti predvsem fortifikacijske objekte (obzidje, stolpi, trdnjave in cerkve so narisani z rdečo črto). Vrisani so stanovanjski bloki z vrisano takratno, do danes večinoma nespremenjeno komunikacijsko mrežo in nekatere javne zgradbe (mestna hiša, vodnjaki, mestna vrata). V variantah z Dunaja in iz Karlsruheja je v tlorisu zajeto skoraj izključno področje, ki ga obdaja obzidje mesta. V variantah iz Dresdena pa je prikazano tudi predmestje z nekaterimi detajli in mreža poti, ki so vodile iz mesta. Nekateri objekti v tlorisih in predvsem urbanistična ureditev nekaterih predelov takratne Ljubljane nam tudi lahko služijo za časovno opredelitev tlorisa.

Kakšne podatke nam torej nudijo Angielinijevi tlorisi za ugotavljanje prvobitnega stanja topografije srednjeveške Ljubljane? Nekaj razlik opazimo pri oblikovanju grajskega hriba. V varianti iz Karlsruheja je na grajskem hribu v smeri proti severu zaznati neko izboklino, v variantah iz Dresdena je grajski hrib nekam stisnjen in zaobljeno oblikovan. Tudi orientacija sever-jug je različno nakazana.

Najočitneje je na tlorisih ohranjena stara urbanistična zasnova predela okrog cerkve sv. Jakoba, ki ga imajo dosedANJI raziskovalci za najstarejši predel Ljubljane. Situacija razporeditve ulic in posameznih objektov prikazuje stanje, kakršno

⁴⁵ V dunajski varianti je narisanih 16 trdnjav in mest: Ljubljana, Reka s Trsatom, Tržac, Senj, Brinje, Otočac, Dabar, Drežnik, Bihač, Zrinj, Sisak, Zagreb, Križevci, Crkvena, Koprivnica in Đurdevac.

⁴⁶ V varianti iz Karlsruheja je narisanih 20 trdnjav in utrjenih mest: Ljubljana, Rijeka, Senj, Brinje, Dabar, Jesenovac, Drežnik, Tržat, Bihač, Zrinj, Sisak, Mali Gradac, Hrastelnica, Zagreb, Gradac, Križevci, Topolovac, Crkvena, Koprivnica in Đurdevac.

⁴⁷ Vsebinska atlasov iz arhiva v Dresdenu mi ni bližje poznana.

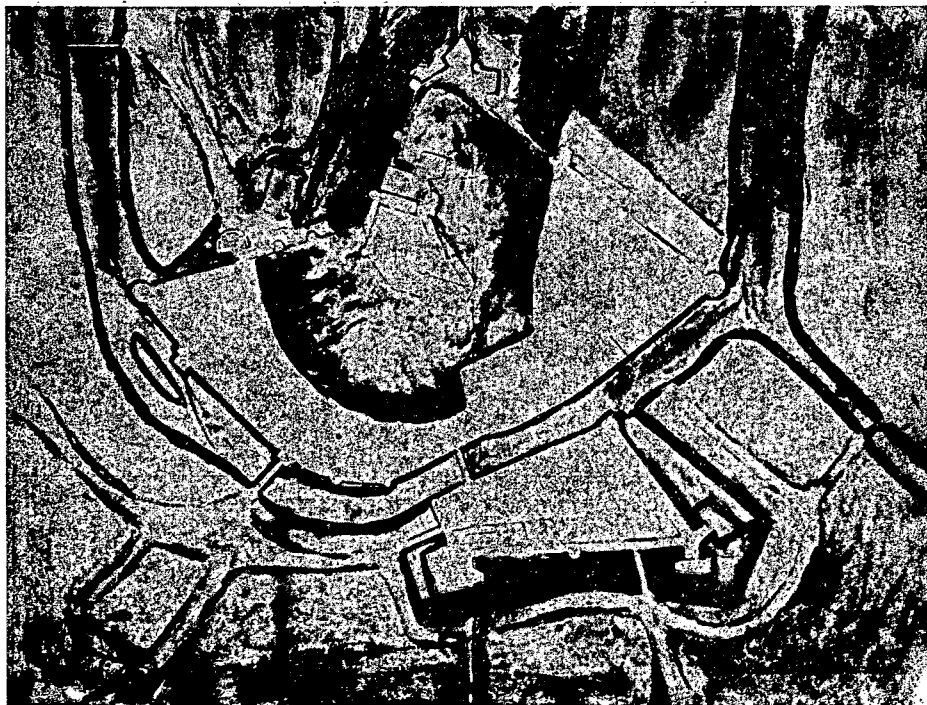
⁴⁸ V razpravi »Analiza načrtov Ljubljane iz 16. in 15. stoletja« sem v opombi 22 citiral pismo Ivana Filipovića, ki ga je postal dr. Ferdu Gestrinu 25. III. 1973 in citiral naslednji stavek: »Državni arhiv v Dresdenu snimak kolor plana Ljubljane, što ga je izradio Nicolo Angelo 1586«. Pismo, ki ga je prejel 20. II. 1978 iz Staatsarchiva v Dresdenu prof. dr. Igor Karaman, korigira zgornjo letnico in daje bolj precizne podatke o dataciji atlasov. Med drugim je napisano: »Die Ihnen bekanntgewordene Datierung 1586 stimmt nicht. Ein hier verwahrtes Copialbuch beweist, daß beide Bände bereits 1566 in der Hand des Kurfürsten August waren. Der in kaiserlichen Diensten stehende sächsische Rat Christoph von Carlowitz hat sie ihm aus Prag geschickt.«

Tloris Ljubljane — Nicolo Angielini
 (Generallandesarchiv Karlsruhe, Hfk XV/7)

Napisi: Levo od Šanc »Laibach«
 spodaj levo — merna skala

je bilo pred prihodom jezuitov v Ljubljano leta 1597. Jezuiti so namreč podrli dotedanjo majhno cerkev s' cesarskim hospitalom za ubožce in na nješem mestu zgradili novo, večjo cerkev v sedanji obliki.⁴⁹ Na Stierovem tlorisu iz druge polovice 17. stoletja vidimo vrisan ogromen kompleks zgradb, zavzemajoč ves prostor med Florjansko, Rožno in Sentjakobsko (danes Levstikov trg) ulico. Angielinijev tloris nam omogoča rekonstruirati prvotni videz tega dela srednjeveške Ljubljane. Pri današnjem Stiškem dvorcu privlači pozornost spojitve obeh morfoloških elementov, ki se cepita na Starem trgu, en del s Florjansko ulico (Gornjim trgom): vezano na grajsko vznožje v enakem značaju, drugi del s Sentjakobsko ulico (Levstikov trg — Zvezdarska ulica), pa se drži v enaki oddaljenosti od Ljubljanič. Vse tri ulice se stikajo pri Stiškem dvorcu, kjer je označen manjši trg z vodnjakom. Sentjakobska cerkev je na tlorisu vrisana tik ob ulici. Vrisan pa je tudi prehod oziroma ulica, ki za cerkvijo povezuje Rožno ulico s Sentjakobsko ulico. To potrjuje tudi zgodovinski vir iz leta 1525—1530, kjer je omenjeno: »Haus in der Rosengasse, gelegen am Egkh in dem Gasselen, als man zu sand Jacobs kirchen gehen vill«.⁵⁰ Od vseh ulic, ki vodijo k Ljubljani, je na tlorisu najširše označena Stiška ulica. Tu na »Krniči« so se prepeljavali s' čolni čez vodo na Breg. Gotovo ni naključje, da je ta prehod čez Ljubljano ostal v neposredni bližini onega mesta, kjer naj bi stal rimski most. Florjanska ulica in ulica ob Stiškem dvorcu naj bi tekla po trasi nekdanje rimske ceste, ki je povezovala Emono z Neviodunumom.⁵¹ Na levi strani Ljubljanič se je

Tloris Ljubljane — Nicolo Angielini
(Staatsarchiv Dresden, varianta B)

Napisi: nad Sancami »Lubian«
v desnem kotu — merna skala (težko čitljivo)

⁴⁹ I. Vrhovec, Die wohlhöl. landesfürstl. Hauptstadt Labach, (= Laibach), Laibach 1886, str. 50; A. K., o jezuitskem kolegiju in cerkvi sv. Jakoba v Ljubljani, Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko, 1902, str. 48.

⁵⁰ I. Vrhovec, Topografiški opis Ljubljane, str. 203; ibid., Laibach, str. 50.

⁵¹ Anton Melik, Razvoj Ljubljane, Geografski vestnik, letnik V.—VI., Ljubljana 1929—1930, str. 119, 120.

razvil Breg, centralno pristanišče in prekladališče. Tu je moralo biti že zelo zgodaj pomembno tržno mesto, kraj tržnega prometa, zlasti za blago, ki so ga pripeljali v mesto ali pa izvažali iz njega po Ljubljani. S prometom v zvezi je carinarnica, ki je pripadala vicedomu. Na Bregu se omenja od 15. stoletja dalje.⁵² Na tlorisu sta na Bregu z močnejšo rdečo barvo označena dva objekta, eden večji, drugi manjši, ki gotovo označujeta omenjeno carinarnico.

Če na tlorisu pregledamo razporeditev ostalih ulic okrog sv. Jakoba, opazimo, da so Rožna in Hrenova ulica (Rosengasse, Krenngasse) z Vožarskim potom nekako tuj element v stari Ljubljani. Kljub temu, da v merilu ne ustrezata dejanskemu stanju, se po svoji dolgi prečni obliki zdita kot prilepljeni k šentjakobskemu sektorju. V listini iz leta 1533 je čisto jasno zapisano, da sta bili obe ulici navedenega leta izvzeti iz podložnosti deželnemu knezu ter podrejeni mestni sodni oblasti. To se pravi, da sta se šele tedaj priključili mestu.⁵³ Iz tega bi lahko sklepali, da je bilo ozemlje obeh ulic do tedaj zunaj mesta, kot predmestje. Od mesta in mestnega življenja se ta predel razlikuje tudi po svoji geografski naravi in po poklicu prebivalcev.⁵⁴ Za datiranje tlorisa je ta ugotovitev toliko pomembna, ker vključitev tega področja za mestno obzidje kaže, da tloris ni mogel nastati pred letom 1533.

Tloris iz Karlsruheja tudi zelo jasno kaže stanje mestnega obzidja ob Ljubljani od Pod Trančo do Vožarskega pota. Na karti se lepo vidi presledek, začenši takoj za Trančo do ulice, ki vodi od Ljubljane do Šentjakobske cerkve. Od tod do Vodnega stolpa se zopet vidi strnjeno obzidje. Na tlorisu variante A iz Dresdena pa se zelo razločno vidi, da je bil tudi ta del ob Ljubljani utrjen, vendar naj bi to bile le lesene palisade.

Po omembi Valvasorja naj bi bil Vodni stolp zgrajen leta 1536. Takoj za stolpom so skozi zid ob nabrežju Ljubljane prebita vrata, imenovana Vodna vrata.⁵⁵ To potrjuje tudi tloris iz Karlsruheja, kajti od stolpa je preko vodnega jarka speljana brv. Na tlorisu variante A iz Dresdena je prerez stolpa izrisan zelo podrobno, vendar pa ni izrisana brv preko vodnega jarka.

Proti severu je Stari trg segal do odcepa današnje ulice Pod Trančo, in to tako, da je bila Tranča že zunaj Starega trga. Mejo med Starim trgom in Mestom je predstavljalo obzidje, zgrajeno med tema deloma stare Ljubljane. Skozi obzidje, ki je potekalo po grajskem hribu od stolpa Piskačev,⁵⁶ so s Starega trga v Mesto peljala vrata, ki se prvič omenjajo leta 1324, stala pa so še v začetku 17. stoletja.⁵⁷ Medtem ko je Anton Melik še dvomil, da so severna vrata Starega trga stala južno od Tranče, tako da je bila ulica Pod Trančo s Čevljarskim mostom že zunaj Starega trga,⁵⁸ pa nam zarisano obzidje in vrata v ohranjenih tlorisih potrjujejo označbo Valvasorja in Müllnerja.⁵⁹

Na tlorisih so zelo dobro in plastično narisane tako imenovane »Grablje«. Od Vodnih vrat v podobi dolgo potegnjene črke S se je vlekla pregraja od vogala mestnega obzidja do spodnjega konca Brega. Grablje so imele dvojno nalogo: zadrževale so les, ki je padal v vodo, in ladje, ki bi se odtrgale od sidrišča, služile pa so tudi mestni obrambi.⁶⁰

Obzidje, s katerim je bil opasan Novi trg, prikazujejo tlorisi v neki zaključni fazi gradnje. Nastalo naj bi po sprejetju ukrepov, na podlagi katerih so utrjevali in izpopolnjevali mestno obzidje in izkopali jarke v 15. in 16. stoletju. Za topografijo

⁵² Milko Kos, Srednjeveška Ljubljana, Topografski opis mesta in okolice, Ljubljana 1955, str. 17.
⁵³ Fran Zwitter, Razvoj ljubljanskega teritorija, Geografski vestnik, letnik V–VI, Ljubljana 1929–1930, str. 146.

⁵⁴ A. Melik, Razvoj Ljubljane, str. 116.

⁵⁵ J. V. Valvasor, Die Ehre des Hertzogthums Crain, Laibach 1689, XI, str. 667.

⁵⁶ F. Zwitter, Razvoj ljubljanskega teritorija, str. 141.

⁵⁷ »Pei dem thor da man get anz der Stat in dem Alten marcht, 4. julij 1324 (listina v Državnem arhivu na Dunaju); »Neben dem thor so in den alten markt 1505« (Vrhovec, Laibach, str. 11; V. Fabjančič, Knjige hiš I, Stari trg 3 in 2); M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, str. 12, 13, 61.

⁵⁸ A. Melik, Razvoj Ljubljane, str. 124.

⁵⁹ M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, str. 13; Argo 1895, št. 9 — zemljevid zgodovinskega razvoja Ljubljane.

⁶⁰ I. Vrhovec, Topografski opis Ljubljane, str. 206.

starejše Ljubljane so pomembni podatki o utrjevanju in izpopolnjevanju mestnega obzidja v 16. stoletju. Te ugotovitve pomagajo tudi pri datiranju tlorisov. Ko se je okrog leta 1520 začelo veliko utrjevanje Ljubljane zaradi povečane turške nevarnosti in okrepljenih turških vpadov, je znaten delež obrambnih nalog odpadel prav na Novi trg. Ob južni strani novotrškega obzidja je bil leta 1521 postavljen stolp pri cerkvi sv. Klementa in Fridolina,⁶¹ ker se je zdel napad s te strani zlasti nevaren. Ker stolp na Bregu ni bil dovolj trden, so ga leta 1540 še bolj utrdili. Obnovljen je bil zid od tod do Križevniških vrat. Leta 1538 je bil pri omenjeni cerkvi na krakovsko stran izkopan jarek (graben), leta 1540 pa je dobil ta odsek dodatne utrdbe. Na sredi, nasproti bivše šole na Grabnu, je bil zgrajen mogočen stolp, na vogalu Cojzove in Vegove ceste pa je prav tako stal mogočen stolp, vendar je samo pri obeh variantah iz Dresdena vidna pod njim močna škarpa. Ker so stara vrata pri dvorišču križevniške komende leta 1524 pogorela, je nadvojvoda Ferdinand dovolil meščanom, da jih postavijo na drugem, bolj primernem kraju. Nova so bila zgrajena tam, kjer danes stoji Ilirski steber. Blizu križevniških vrat naj bi stala križevniška cerkev. Na tlorisu iz Karlsruheja in iz variante A iz Dresdena je cerkev izpadla, najdemo pa jo narisano na pravem mestu na tlorisu dunajske variante in B varianti iz Dresdena. Ležala naj bi v smeri vzhod-zahod, kar potrjujejo dosedanje raziskave.⁶² Obzidje, ki je obdajalo Novi trg, je bilo zgrajeno iz dveh vzporednih zidov, med katero so bila na zahodni strani zidana Nemška vrata in polkrožen stolp (ohranjen do danes). Severni odsek obzidja Novega trga je dobil v prvi polovici 16. stoletja nove utrdbe. Leta 1529 so postavili bastijo pri Vicedomskih vratih, ki so bila naslonjena na Vicedomsko poslopje. Okrog leta 1550 pa so na vogelnem delu obzidja sezidali novo bastijo. Vogal Vicedomske palače je bil tako zavarovan s trdnjavsko ostrogo, obrnjeno na sedanji Trg osvoboditve.⁶³ Prav ta pa je na tlorisu variante A iz Dresdena izredno lepo izrisana z notranjo razporeditvijo prostorov.

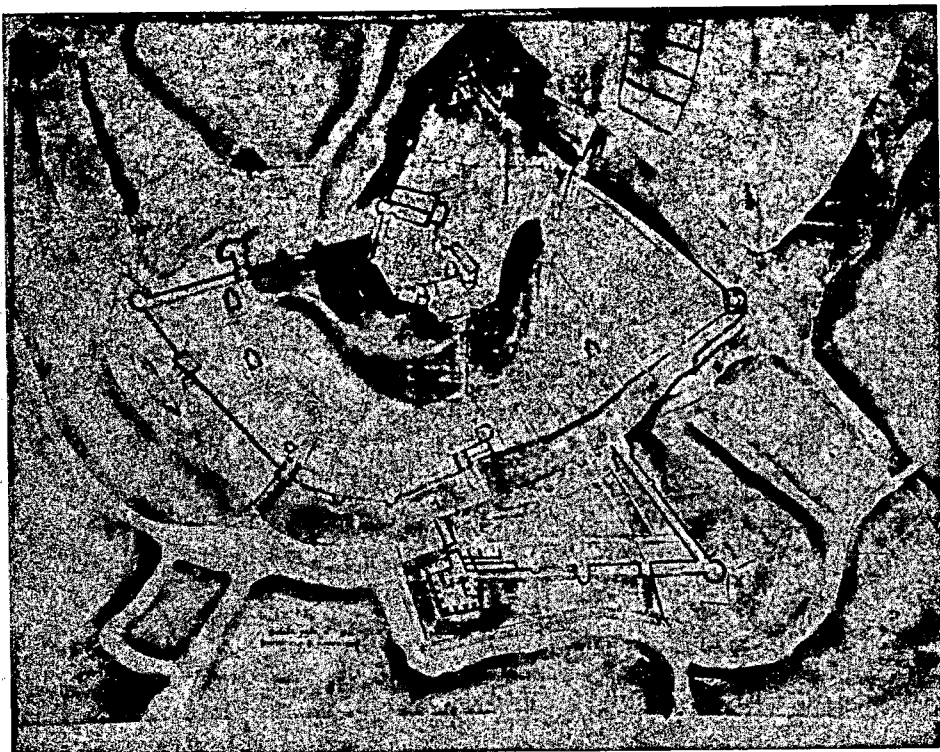
Mesto je bilo prav tako v tem obdobju dokončno obzidano. Z Novega trga je vodil v Mesto most — Spodnji ali Čevljarski most — preko Tranče, ki je na tlorisih označena kot mogočno poslopje. Poslopje je stalo ob dohodu na Gornji most, prehod nanj pa je potekal pod velikim obokom. Na desnem bregu Ljubljanice se je obzidje pričenovalo ob Čevljarskem mostu in šlo po bregu do Špitalskega ali Spodnjega mostu. To obzidje je bilo okrepljeno na ta način, da sta bila postavljena na dveh, približno enako oddaljenih mestih dva polkrožna stolpa. Na tlorisih opazimo na treh mestih tudi manjše polkrožne vdolbine, obrnjene proti Mestu. Težko bi ugotovili, kakšne fortifikacijske naprave bi to bile. Od Špitalskih vrat, ki imajo enostaven kvadratni tloris, poteka obzidje dalje ob bregu Ljubljanice do okroglega stolpa na vogalu ob nekdanjem frančiškanskem samostanu. Prav ta sektor na tlorisih pa prinaša nove podatke za poznavanje topografije stare Ljubljane v 16. stoletju. Leta 1534 so potegnili zid od Čevljarskega do Špitalskega mosta. Med Špitalskim mostom in okroglim stolpom pri frančiškanskem samostanu pa je za šolo pod Šenklaščem, nekako za današnjim semeniščem, stal mlin. Bil je komorno inetje deželnega kneza in ga je ta dajal v zakup. Omenja se že v prvi polovici 14. stoletja.⁶⁴ Pri mlinu je segal čez Ljubljanico jež. Ta je zelo dobro označen edino v variantah iz Dresdena. Ob mlinu je bila sredi Ljubljanice podolžna sipina. Ko je cesar Fri-

⁶¹ V kotu med bistriškimi hišami, tik ob mestnem obzidju je od srede 15. stoletja stala ta cerkev. Ustanovno pismo zanjo je bilo izstavljeno leta 1449. Lego te cerkve navajajo viri na tak način: v Ljubljani na Bregu; ob Ljubljani pri mestnem obzidju; na zemlji, ki je pripadala bistriškemu samostanu itd. Kasneje so jo imenovali tudi za cerkev sv. Lovrenca. M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, str. 17–18. Na tlorisih je cerkev označena na mestu, kjer jo omenjajo viri.

⁶² M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, str. 16.

⁶³ I. Vrhovc, Topografski opis Ljubljane, str. 192–193; M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, str. 34–37.

⁶⁴ Omenja se že za časa vojvode Henrika, ki je umrl leta 1335. Iz listine kralja Henrika: »molen-dinum situm prope sanctum Nicolaum in Laybaco« (K. Kovač v Carnioli, 1911, 57); 1421/23: »mül bei sand Nicolas in der stat« (vicedomski računi, rokopis 107, fol. 64–67; Hofkammerarchiv na Dunaju); 1496: »müll bey sand Nicklas kirchen zu Laibach« (vicedomski urbar v Arhivu Slovenije); 1620–1623: mlin »hinter der schuell bey St. Nicolai« (Fabjančič v Kroniki slovenskih mest IV, 1937, str. 43; I. Vrhovc, Laibach, str. 121; M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, str. 29).

Tloris Ljubljane — Nicolo Angielini
(Staatsarchiv Dresden, varianta A)

Napisi: na grajskem hribu »Laybach«
na reki »Lubian fl.

»spodaj lévo — merna skala »Schalla passa n° 50«

derik III. ukazal, naj se ta podre, mlin pa preuredi v takega na ladjah, se je mesto pritožilo, češ da bo potem reko lahko prebroditi, kar bi moglo škodovati obrambi mesta. Vladar je leta 1478 pritožbi in prošnji mesta ugodil z odredbo, naj jez ostane toliko časa, dokler ne bo končano utrjevanje mesta z vodne strani, ki je bilo takrat zaukazano z zidavo zidu ob Ljubljanici.⁶⁵ Leta 1536 je dal škof zgraditi zid za škofijo ob Ljubljanici »od mlina navzgor, do tam, kjer so kopali konje«. Ta zid je bil del obrambnega zidu, takrat zgrajenega ob desnem bregu Ljubljanice na strani proti mestu.⁶⁶ Mlin s štirimi kolesi (na tlorisu iz Karlsruheja so dobro vidna, na tlorisu variante A iz Dresdena so označena le tri kolesa) je na tlorisu vključen v obrambni sistem. Gotovo pa je bil mlin do srede 17. stoletja odstranjen, kajti na Pieronijevem in Stierovih tlorisih ni več prikazan. Na varianti A tlorisa iz Dresdena opazimo še vodno zaporo v obliki jezu za okroglim stolpom pri frančiškanskem samostanu. Ni znano, čemu naj bi služila. Morda za urejanje vodostaje.

Na obravnavanih tlorisih naj opozorim še na Rotovž, ki je naznačen na sedanjem mestu in sega z arkadami na trg. Na trgu pred Rotovžem stoji vodnjak. Prav tako so vrisane tri cerkve: špitalska, šenklaška in frančiškanska. V Mestu so se stekala pota z levega brega Ljubljanice preko Špitalskega, z Novega trga preko Čevljarskega mostu in skozi starotrška vrata s Starega trga ter od Poljan mimo Šenklaža. Ob stikališču teh potov je sredi Mesta nastal podolgovato zaviti širši prostor, ki je z zgraditvijo hiš okoli njega dobil obliko zaključenega trga (am Platz). V smeri

⁶⁵ Chmel v Archiv für Kunde österr. Geschichts-Quellen, III (1849), 149, n. 196; M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, str. 29.

⁶⁶ I. Vrhovc, Topografski opis Ljubljane, str. 194; M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, str. 28.

proti Tranči je na varianti iz Karlsruheja in na nedodelani B varianti iz Dresdena risar, verjetno pozabil vrisati strnjeno ploskev med Ljubljanico in Mestnim trgom, ki naj bi predstavljala kompleks hišnih blokov. Pustil je belo liso. Risar na dunajski varianti in A varianti iz Dresdena je vnesel kompleks hišnih blokov. Prekinjajo ga tri ozke ulice, ki potekajo paralelno od Mestnega trga do Ljubljane.

Od okroglega stolpa na vogalu ob frančiškanskem samostanu gre dvojni zid do Samostanskih (Frančiškanskih) vrat. Ta vrata se razlikujejo od drugih vrat, ki imajo enostaven kvadratni ali pravokotni tloris (npr. Karlovska vrata). Frančiškanska vrata imajo obliko polkrožnega obrambnega poslopja z lokom, obrnjenim proti Poljanam in s prečnim poslopjem s portalom preko česte na notranji strani, tako da nastane tloris v obliki črke D. Od Frančiškanskih vrat se zid vzpenja do grajskega poslopja, ki je okrepjen z dvema polkrožnima stolpoma. Med grajskim poslopjem in stolpom Padav (Sance) je bilo šele v drugi polovici 16. stoletja zgrajeno obzidje in izkopen jarek.⁶⁷ Pri tlorisu variante A iz Dresdena tudi opazimo, da so zelo precizno izrisana posamezna poslopja celotnega grajskega kompleksa.

Poleg glavnih dveh mostov, Spodnjega in Zgornjega, so na tlorisu iz Karlsruheja vrisani tudi mostovi pri vseh šestih vratih in brv, ki povezuje stolp na Bregu s Krakovim. Na tlorisu variante A iz Dresdena je izpadel most pri vodnih vratih in brv med Bregom in Krakovim.

V variantah iz Dresdena je na tlorisih zajeta tudi širša okolica mesta, predvsem predmestja, vrisane so tudi poti, ki so vodile iz mesta. Zelo lepo je vidno področje Poljan vse do šentpeterskega mostu, ki je na tlorisu vrisano. Poleg Poljanske ceste je od Samostanskih vrat peljala ulica ob vznožju grajskega hriba (na mestu današnje Strelške ulice). V zaključenih zemljiških kompleksih na tem predelu je vidna poljska razdelitev na proge. Pred Špitalskimi vrati je večji tržni prostor, s katerega vodi več poti v razne smeri; proti vzhodu Šempetrška (današnja Trubarjeva) cesta, proti jugu pa današnja Wolfova ulica, ki obide vodni jarek ob Novem trgu; pri Nemških vratih se odcepi pot proti zahodu na trasi današnje Rimske ceste, en krak pa se nadaljuje proti jugu in približno na današnjem trnovskem mostu prekorači Gradaščico (vrisan je most). S trga pred Špitalskim mostom gre ena pot po trasi današnje Čopove ulice v smeri proti Tivoliju. Druga ulica teče vzporedno z njo in se nanjo priključi nekje pred današnjo Pošto, tako da nastane med njima obsežen kvadrant. Pred Karloškimi vrati so na področju današnjih Prul lepo vidne ograde, ki so bile verjetno namenjene živini. Lepo se vidi tudi Karlovska cesta.

Analiza tlorisov Ljubljane iz Dresdena, Karlsruheja in Dunaja je pokazala, da imamo opravka z inačicami izdelka istega avtorja, ki jih z vso upravičenostjo pripišujemo arhitektu Nicolò Angieliniju. Original, predloge ali kopije (za zdaj mi ni uspelo ugotoviti katera varianta bi lahko bila original) so nastale v šestdesetih letih 16. stoletja. Prav zato lahko trdimo, da predstavljajo te karte najstarejši ohranjeni tloris Ljubljane.

Ker sta se nova obrambna tehnika in novi gradbeni stil najprej razvila v Italiji, je povsem naravno, da so nove oblike v evropske dežele prinesli v glavnem Italijani. Emigracija Italijanov v vzhodno alpske dežele ni bila slučajna, niti samo umetniški pojav, ampak je imela svoje družbeno-ekonomske in politično-vojaške korenine v širokem spletu dogajanj, katerih zametki so deloma segli še v drugo polovico 15. stoletja. Spremljajoče umetnostne pobude niso prihajale naravnost iz Italije, temveč večinoma preko Gradca, ki je bil kot rezidenca notranjeavstrijskih vladarjev posebno vabljen za naselitev potujočih italijanskih umetnikov. V Gradcu je nastala že zelo zgodaj močna italijanska umetnostna kolonija, ki je svojo dejavnost kmalu raztegnila na vso Štajersko, Kranjsko in Vojno krajino.⁶⁸

⁶⁷ Valvasor, Ehre, XI, str. 669; M. Kos, Srednjeveška Ljubljana, str. 38.

⁶⁸ J. Curk, O utrjevanju slovenštajerskih mest v 16. stoletju, str. 5; Ferdo Gestrin, Italijani v slovenskih deželah od 13. do 17. stoletja, ZC 35, 1981, str. 223–241.

Priseljeni italijanski gradbeniki so bili večinoma iz Lombardije, iz okolice Coma, Lugana in Milana, torej iz predalpskega kulturno-geografskega prostora, za katerega velja stilna konzervativnost. Ta je vztrajala pri renesančnem stilnem izročilu in se je dolgo upirala naprednejšim baročnim tendencam. Poleg neposrednega deleža italijanskih arhitektov so pomagali razširjati renesančno utrdbeno prakso tudi teoretični spisi. Od srede 15. stoletja so namreč italijanski teoretiki pričeli izdajati teoretska dela, s katerimi so obenem s problematiko idealnega mesta in njegove obrambe obravnavali tudi vprašanje novih utrdb.⁶⁹ Italijani so bili predvsem odlični in sposobni gradbeni in kamnoseški praktiki. Vodili so jih posebni vojni inženirji, imenovani superintendanti. Med prvimi se omenja Domenico dell'Allio (1544—1563). Sledili so mu v drugi polovici 16. stoletja Francesco Tebaldi, Salustro Peruzzi, Jeromino Arconat, Giuseppe Vintano, Francesco Marmoro in Cesare Porta. Tudi med nižjimi gradbenimi strokovnjaki je bilo vsaj polovico Italijanov.⁷⁰ Za ustanovitelja graške arhitektonske »šole« lahko upravičeno smatramo beneško vzgojenega Luganca Domenica dell'Allio, ki je leta 1544 prevzel funkcijo »vrhovnega stavbnega mojstra slavonsko-hrvaške meje« in to opravljal do svoje smrti leta 1563. Domenico je skupaj z bratom Gianmario in Andrejem ter drugimi gradbeniki, ki jih je pritegnil iz Lugana, Gandrije in Coma, delal predvsem utrdbe. Graška »šola« je številčno naglo naraščala, saj je ob koncu 16. stoletja štela več kot 80 strokovnjakov.⁷¹

Vseeno moramo omeniti opozorilo umetnostnega zgodovinarja Naceta Sumija, ki je mnenja, da je teza o izključno italijanskem deležu pri gradnji sodobne fortifikacije v slovenskih deželah pretirana. Zoper takšno, poenostavljano govore nekatere podatki o domačih inženirjih, ki so jim bila poverjena pomembna utrjevalna dela v začetku 16. stoletja, pa tudi po potresu 1511. Pred letom 1530 sta dokumentirana Avguštin iz Laškega in J. Weilheimer. A tudi kasneje poznamo domača imena in neitalijanske mojstre. Med njimi je, vsekakor, treba omeniti zidarskega mojstra Črta, ki je leta 1536 vodil utrjevanje ljubljanskega mesta in več gradov, njegovo domače poreklo je pač nedvoumno.⁷² V Celju je deloval leta 1529 mojster Antonio. V letih 1566—1586 so obnavljali gornji in spodnji grad v Celju mojstri Francesco de Lugano iz Ljubljane (brez dvoma Italijan) in Daniel Nestinger iz Celja. Njemu se je pridružil 1578 italijansko vzgojeni Gotthardt Cram.⁷³

Če si ogledamo italijansko modernizacijo kot poslednjo etapo v utrdbenem sistemu naših mest in trdnjav, lahko takoj ugotovimo njihovo višinsko razliko. Stara obzidja in stolpi so bili zaradi dometa puščic visoki, novi pa zaradi uporabe topov nizki in masivni. Italijani tehnično zadnjič modernizirajo naše mestne utrdbe.⁷⁴

Vendar pa pravega renesančnega obzidja, ki bi preneslo tudi obstreljevanje iz težkih topov, niti Ljubljana niti kako drugo slovensko mesto ni nikdar dobilo. Morda se je temu še najbolj približala podoba Celovca, čeprav je bil najmanj neposredno povezan z Vojno krajino. Celovec so vklenili v pravičen kvadrat, obdali z vodnimi jarki, vogale in vhode pa zavarovali z nizkimi, močnimi utrdbami brez streh in s ploščadmi za težke topove (bastione). Celovec je bil še najbolj utrjen na način, kakor sta zapovedovali arhitekturna in vojaška veda 16. stoletja.⁷⁵

Dela v zvezi z utrjevanjem so bila zelo draga in so zahtevala velika finančna sredstva. Čeprav razpolagamo le z nekaterimi fragmentarnimi podatki, bomo za boljšo predstavbo o tem vprašanju navedli vsaj te. Za utrjevanje Ptuja so leta 1527 porabili 2000 goldinarjev, med 1530 in 1538 pa 5000 goldinarjev. V Slovenski Bi-

⁶⁹ I. Komelj, Utrdbena arhitektura, 16. stoletja, str. 77.

⁷⁰ J. Curk, O utrjevanju slovenještajerskih mest, str. 6.

⁷¹ J. Curk, Delež italijanskih gradbenikov na Stajerskem, str. 41.

⁷² N. Sumi, Arhitektura XVI. stoletja, str. 36. Najbolj pa nastopajo zoper to tezo o nedetjenem, monopolu italijanskih strokovnjakov tiste forme naših gradovih, ki niso nastale zgolj ob italijanskih zgledih, ampak izhajajo iz tradicionalnih osnov. Eden takšnih motivov, ki ga v našem renesančnem stavbarstvu ni mogoče obiti, je konzolni pomol. Med zgodnje je treba gotovo šteti štiri konzolne pomole na palačju ljubljanskega gradu, ki so vidni iz mesta.

⁷³ J. Curk, O utrjevanju slovenještajerskih mest, str. 9.

⁷⁴ J. Curk, Delež italijanskih gradbenikov na Stajerskem, str. 55.

⁷⁵ Peter Fister, Umetnost stavbarstva na Slovenskem, Ljubljana 1988, str. 186.

strici so obrambni sistem z deželno pomočjo postopoma utrdili in med 1550 in 1590 za to porabili preko 6000 goldinarjev.⁷⁶ Za Ljubljano imamo naslednje podatke. Leta 1520 so kranjski deželni stanovni iz deželne blagajne izplačali za gradnjo mestnega obzidja 4500 goldinarjev, cesar pa je obljubil izplačati iz svojih kameralnih dohodkov 400 goldinarjev letnega prispevka za vzdrževanje in popravila mestnega obzidja. Kasneje je cesar Maksimilijan zmanjšal ta prispevek samo na 200 goldinarjev. Kljub temu je dovolil meščanom, da pobirajo mostnino od trgovske robe, ki je prihajala v Ljubljano, in ta denar porabijo za utrjevanje. Ker je bila Ljubljana kljub vsemu dobro utrjena, so deželni stanovni odpovedali svojo pomoč. Leta 1553 so prvič odbili prošnjo meščanov za pomoč pri gradnji dveh stolpov. Vseeno so se obvezali, da izplačajo za vzdrževanje mestnega obzidja 600 goldinarjev letno.⁷⁷ V začetku 17. stoletja gradbena dejavnost pri utrjevanju mest zamre, ker je prišlo po Dolgi vojni (1593—1606) do relativne umiritve vojaških aktivnosti. Kljub temu se v 17. stoletju izdelujejo novi plani in načrti z namenom, da bi gradili nove utrdbe in okrepili obstoječe fortifikacije. V tem obdobju pa so se začeli mnogi obrambni objekti tudi rušiti.

Medtem se je začela spreminjati politična situacija. Razmere v Erdelju so se poslabšale in Turki so imeli v tej deželi vse večji vpliv. Podobno je bilo na Ogrskem. Zaradi tega je dunajski dvor z zaskrbljenostjo spremljal nastalo situacijo. Poleg tega je cesar Leopold I. dobival obvestila, da so gradovi v južnih predelih notranjeavstrijskih dežel, predvsem v slovenskih deželah v zelo slabem stanju, trdnjave pa nesposobne za učinkovito obrambo. Turške čete bi lahko brez ovir prodrle proti Zahodu in ogrozile Dunaj. Zaradi tega je cesar poslal v jugovzhodne dežele in v Vojno krajino več komisij, ki so imele nalogo ugotoviti dejansko stanje in predložiti program sanacije in okrepitev obrambnega sistema.

Že po letu 1613 so kranjski deželni stanovni opozarjali nadvojvodo Ferdinanda, da je mesto Karlovac v zelo slabem stanju. Veliko škodo je na obrambnih napravah povzročila poplava leta 1631. Zaradi tega je leta 1638 trdnjavo v Karlovcu obiskala uradna cesarska krajiška gradbena komisija. Vodil jo je Giovanni Pieroni, italijanski arhitekt in graditelj fortifikacijskih objektov. Komisija je po ogledu Karlovca obiskala tudi druge utrdbe v Vojni krajini in na koncu predložila izčrpno poročilo.⁷⁸

Zbornik, ki ga je predložil Pieroni, prinaša poročilo o obstoječih trdnjavah na Kranjskem, Hrvaškem, v Istri in na Goriškem. K vsakemu poročilu je dodana veduta utrjenega mesta ali utrdbe, tloris utrdbe s predlogi za njihovo okrepitev in podrobna ocena obstoječega stanja. Pieroni je izdelal veduto in tloris mesta Ljubljane z bastioni na grajskem hribu in s celotnim obzidjem. Ta Pieronijev tloris postavlja F. Stelè v sredo 17. stoletja.⁷⁹

Iz tega časa je interesanten zapoznel projekt utrditve Kostanjevice na Krki. Pravzaprav gre le za projekt nove trdnjave v mestu, ki bi po trditvi projektanta, vojaškega inženirja Giovannija Pieronija zadostovala za obrambo mesta. Osnova trdnjave, ki jo je izpeljal iz načrta italijanskih kastelov, je četverokot, kombiniran z nasipom, jarkom in štirimi okopi na vsakem oglu. Do neke mere gre za redu-

⁷⁶ J. Curk: O utrjevanju slovenještajerskih mest, str. 8—9.

⁷⁷ I. Vrhovec, Topografski opis Ljubljane, str. 194—195.

⁷⁸ M. Kruhek, Postanak i razvoj tvrđave i grada Karlovca, str. 92, 93.

⁷⁹ Branko Korošec, Naš prostor v času in projekciji, Ljubljana 1978, str. 58. Pieronijev talni načrt Ljubljane je, kot meni Korošec, kartografsko dovolj uspeša stvaritev vestnega zemljemera, ki mu gre vse priznanje za natančnost projekcije sicer močno reduciranega mestnega tlorisa (grajski hrib, Ljubljanska, mestne ulice, trgi). Velikost 61,5 × 50,3 cm. Izdelan je v perorisbi, izpolnjen z akvarelnimi barvami. — Fran Stelè, Valvasorjeva Ljubljana, Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo, letnik IX, Ljubljana 1928, str. 24, 25. Stelè se vprašuje, kdaj je nastal načrt in slika Ljubljane. Ali je stari zapissek zanesljiv, da je načrt nastal leta 1639? Načrt nam daje dva podatka, ki opravičujeta dvom o pravilnosti tega datiranja: sedanja frančiškanska cerkev in stolp na meščanskem bastionu. Frančiškanska, takrat avguštinska cerkev je vrisana v načrtu točno na svojem sedanjem mestu in z istim tlorisom, kot ga ima še danes. Sedanja cerkev so po Valvasorju začeli zidati šele leta 1640 in jo dogradili leta 1646. Tudi stolp na meščanskem bastionu, če je Valvasorjevo poročilo zanesljivo, je bil sezidan šele leta 1644. Glede na te ugotovitve je Stelè menil, da bi morali čas nastanka Pieronijevega gradiva pomakniti nekoliko dlje proti sredi 17. stoletja. Korošec in Stelè sta mnenja, da je Pieronijev tloris Ljubljane najstarejši poznani in ohranjeni tloris.

cirano obliko idealne »zvezde«, kakršno poznamo v Karlovcu. Projekt za Kostanjevico se ni uresničil.⁸⁰

Ker je postajal vojaški položaj v zvezi s političnimi razmerami v Erdelju vse bolj kritičen, je po cesarjevem ukazu odšla iz Gradca leta 1657 ponovno specialna komisija, ki bi morala obhoditi in pregledati utrjene postojanke in trdnjave na Štajerskem, Hrvaškem, Kranjskem in Primorskem. Na čelu te komisije je bil ing. Martin Stier.⁸¹ Njegovo poročilo zajema tri pregledne geografske karte in 75 načrtov in tlorisov obmejnih trdnjav in gradov ter utrjenih mest. Tlorisi in plani so izdelani v enotnem stilu in risani v perorisbi izpolnjeni z akvarelnimi barvami. Vsak tloris mesta ali trdnjave spremlja obširen tekst — poročilo o stanju obrambnih objektov s predlogi o dozidavah in gradbenih dopolnitvah. Karte in tlorisi so razdeljeni v tri večje skupine.⁸² Na koncu vsake skupine so dodane tabele, iz katerih se vidi, koliko je v teh gradovih in trdnjavah topov, orožja in municije in koliko bi vsaka trdnjava morala imeti orožja in municije, da bi lahko vzdržala trimesečno obleganje.⁸³

M. Stier je izdelal dva tlorisa Ljubljane z dvema predlogoma za dodatno fortifikacijo. Prvi tloris prikazuje dejansko stanje utrditve z glavno mrežo ulic in z vrisanimi najpomembnejšimi javnimi zgradbami. Ker se je Ljubljana sredi 17. stoletja širila izven obzidja, in to proti severu in zahodu, je Stier predvidel v tlorisu tudi utrditve tega nezaščitenega dela ljubljanskega predmestja. Tločni projekt moderne trdnjave je bil zasnovan v obliki takrat moderne trdnjavske zvezde.

V drugem tlorisu prikazuje Stier svojo zamisel modernizacije obstoječih utrdb z dodatnimi bastioni in kurtinami. Nobeden od projektov ni bil realiziran, ker je bilo kmalu nato konec turške nevarnosti.⁸⁴

Podobne projekte je izdelal Stier tudi za Radgono, Ptuj, Trst in Gorico. Iz poročila za Ptuj je razvidno, da je bila komisija posebej zaskrbljena zaradi severne strani zahodnega platoja gradu na hribu, ki je bil najmanj utrjen. Zaradi tega je Stier predložil izgradnjo ostroge na ogroženem mestu. Najvažnejša dela so se na Ptuju izvajala od 1660 do 1680 na gradu na hribu. Pregradili so samo dva vzhodna grajska trakta.⁸⁵ Zvezdasti trdnjavski sistem, ki ga je planiral 1657 takratni superintendant ing. Martin Stier, okoli Ptuja ni bil nikoli izveden.

Zvezdasti sistem utrjenih mest, ki so ga razvili v Karlovcu, kot so ga v 17. stoletju planirali Giovanni Pieroni in Martin Stier, ni bil nikjer realiziran. Zaradi tega v slovenskih deželah ni prišlo do uveljavitve naprednejšega obrambnega sistema. Utrdbeni objekti in mestna obzidja so po letu 1699 začela propadati, in konec 18. stoletja so jih začeli sistematično rušiti, ker so predstavljali oviro za izvajanje nove urbanizacije mest.

⁸⁰ I. Komelj, Utrdbena arhitektura 16. stoletja, str. 86, 87.

⁸¹ D. E. Wischer, Österreichische Kartographen, Wien 1929, str. 25.

⁸² GAK, Hfk, Bd. XII.

1. Übersichtskarte: Mappa über die steyerische Frontier Plätze gegen der türkischen Poste Camische, fol. 3.

2. Übersichtskarte: Mappa über die Windische, Petrucianische und Banatischen Granitzen, fol. 27.

3. Übersichtskarte: Mappa über die Croatische und Meergranziten sambt den Cameralischen Stätten, fol. 59.

⁸³ Stierovo poročilo s tlorisi in vedutami utrjenih mest in trdnjav se je ohranilo v dveh verzijah: eno hranijo na Dunaju v Österreichische National-Bibliothek, cod. 8608, drugo pa v Generallandesarchiv v Karlsruhe, Hfk, Bd. XII. Analizo obeh verzij je dal I. Voje v razpravah: »Analiza načrtov Ljubljane«, str. 142, 143 in »Zbirka planova krajiških utrd in Karlsruha«, Vojna krajina (zbornik), Zagreb 1984, str. 261–269. Ker imajo vsi tlorisi in načrti v atlasu, ki ga hranijo v Karlsruheju v desnem spodnjem kotu podpis ing. Martina Stiera, lahko smatramo, da je ta verzija njegovo lastnoročno delo.

⁸⁴ J. Mantuani, Najstarejši načrt Ljubljane, str. 162–165.

⁸⁵ J. Curk, Ptujski grad, str. 66.

Zusammenfassung

BEFESTIGUNG SLOWENISCHER STÄDTE ZUR ABWEHR DER TÜRKENEINFÄLLE

Ignacij Voje

Es ist das Ziel der Abhandlung, eine Übersicht der bisherigen Forschungsergebnisse zu vermitteln, bei der Untersuchung der Befestigungsmaßnahmen slowenischer Städte angesichts der Türkengefahr. Diese Fragen sind von Kunsthistorikern unter verschiedenen Blickwinkeln eingehend behandelt worden, obwohl ihr Interesse in erster Linie vom künstlerischen Standpunkt ausging. Einige Befestigungsfragen wurden auch von Historikern berührt, vor allem in Werken, welche die Entwicklung einzelner Städte zum Thema haben. In den Abhandlungen finden wir viele konkrete Angaben über die Bauzeit der Befestigungsobjekte, über Umbauten, Baumeister, die die Arbeiten ausführten, über die Preise einzelner Bauleistungen, über die Instandhaltung der befestigten Objekte, über Skizzen, Pläne, Veduten u. ä. Zeitlich beschränkt sich die Abhandlung auf den Abschnitt von der Mitte des 15. Jahrhunderts an, wo im Zusammenhang mit zunehmenden Türkeneinfällen eine erste Phase in Umbau und Neugestaltung mittelalterlicher Stadtmauern einsetzt. Einen Höhepunkt erreicht der Bau der Befestigungsobjekte im 16. Jahrhundert nach der Schlacht bei Mohacs im Jahre 1526, wo die Stadtmauern einzelner Städte verstärkt wurden. Das ist die Zeit vom Herrschaftsantritt des Sultans Suleiman II bis zu seinem Tode 1566. In dieser Zeit bekam auch die Steiermark die Heftigkeit der Türkeneinfälle zu spüren, doch während in Krain und im Küstenland sehr häufig Einheiten des bosnischen Heeres und der Akindschi-Truppen einfielen, erlebte die Steiermark im Jahre 1532 einen Angriff der türkischen Hauptarmee unter der Führung des Sultans persönlich. Politische Veränderungen und das Vordringen der Türken bis nach Ungarn sowie deren verstärkte auf Mitteleuropa gerichtete Aktivität führten zu einer Reihe systematischer Erneuerungen von Befestigungen, die ein wesentlich verändertes Bild der slowenischen Festungen und Stadtmauern zur Folge hatten. Die Restaurierungen konnten sich dem alten Schema anpassen — in diesem Fall sprechen wir von einer renaissancemäßigen Panzerung der alten Anlagen —, es konnten sich aber auch völlig neue Entwürfe durchsetzen. Seit der Schlacht bei Mohacs sorgten für den Schutz des Landes nicht mehr einzelne Feudalherren und Bürger, sondern es wurde Gegenstand einer planmäßig durchgeführten Aktion. Dabei setzten sich sowohl die Landstände als auch der Landesfürst ein. Es war klar geworden, daß das Vordringen der Türken in das mittlere Donaugebiet lediglich von einem Gürtel uneinnehmbarer und moderner Festungen und befestigter Stadtsiedlungen aufgehalten werden konnte. So kam es zur Erneuerung der Stadtmauern in Maribor (Marburg), Ptuj (Pettau), Celje (Cilli), Radgona (Radkersburg) und Brežice (Rann). Nach dem Jahre 1520 begann man auch in Ljubljana (Laibach) neue Mauern, Türme, Bastionen und Gräben zu bauen. Gerade aus dieser Zeit stammt der älteste erhaltene Grundriß Ljubljanas, angefertigt von dem italienischen Architekten Nicolò Angiolini. Der Grundriß Ljubljanas ist in mehreren Exemplaren erhalten und zwar in umfangreichen Atlanten geographischer Karten und Grundrisse von Festungen und befestigten Städten. Diese Atlanten werden aufbewahrt im Generallandesarchiv in Karlsruhe, in der Kartensammlung der Österreichischen Nationalbibliothek in Wien und im Staatsarchiv in Dresden (gleich zwei Atlanten). Aus einem erhalten gebliebenen Kopialbuch des Archivs in Dresden geht hervor, daß die beiden Atlanten bereits im Jahre 1566 dem Kurfürst August von Sachsen überreicht wurden. Der Autor liefert eine eingehende Analyse aller vier erhaltenen Grundrisse von Ljubljana und macht auf Unterschiede und Besonderheiten aufmerksam.

Besonders wird die Rolle der italienischen Baumeister erörtert, die neue Bauformen für Befestigungsobjekte in die anderen europäischen Länder mitgebracht haben. Die sie begleitenden künstlerischen Anregungen kamen nicht direkt aus Italien, sondern größtenteils auf dem Wege über Graz, das als Residenz innerösterreichischer Herrscher anziehend war für wandernde italienischen Künstler und Baumeister und sie zur Niederlassung einlud. In Graz hatte sich schon bald eine zahlenmäßig starke italienische Künstlerkolonie herausgebildet, die ihre Bautätigkeit über ganz Steiermark, Krain und die Grenzmark ausdehnte. Italienische Architekten wirkten mit bei der Verbreitung der in der Renaissance üblichen Befestigungspraxis. Obwohl die meisten der Befestigung dienenden Bauarbeiten von italienischen Ingenieuren geleitet wurden und diese auch das Amt der Superintendanten innehatten, darf die Rolle der einheimischen Baumeister nicht außer Acht gelassen werden.

Befestigungsarbeiten waren sehr kostspielig und erforderten hohe finanzielle Mittel. Zur Erläuterung führt der Autor einige fragmentarische Angaben an.

Infolge des neuen Vordringens der Türken in Richtung Mitteleuropa kommt es in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts unmittelbar vor dem 2. Großen Türkenkrieg und der Belagerung Wiens (1683—1699) zum Entwurf neuer moderner Pläne und Projekte für städtische Befestigungswerke, von denen jedoch nur ein kleinerer Teil realisiert wurde. Der österreichische Herrscher entsandte in die jugoslawischen Länder und die Grenzmark mehrere Kommissionen mit der Aufgabe, den tatsächlichen Zustand festzustellen und ein Programm zur Sanierung und Stärkung des Verteidigungssystems vorzulegen. Am bekanntesten sind die von Giovanni Peironi und Martin Stier angefertigten Berichte, die mit zahlreichen Grundrissen, Plänen und Veduten der Städte und Befestigungsanlagen sloweniens versehen sind. Die Befestigungsobjekte und Stadtmauern begannen nach dem Jahre 1699 zu verfallen und Ende des 18. Jahrhunderts fing man an, sie systematisch abzureißen, weil sie der neuen Stadtentwicklung im Wege standen.

ZBIRKA ZGODOVINSKEGA ČASOPISA

Na upravi Zgodovinskega časopisa (YU-61000, Ljubljana, Aškerčeva-12, tel. (061) 332 611, int. 210) lahko naročite naslednje zvezke knjižne zbirke ZC:

1. **Edvard Kardelj-Sperans in slovensko zgodovinsko pisanje**, Ljubljana 1980, 44 strani. — 800 din

Zbornik objavlja predvsem gradivo z izrednega občnega zbora Zgodovinskega društva za Slovenijo (2. marca 1979) ob štiridesetletnici izida knjige Edvarda Kardelja-Speransa »Razvoj slovenskega narodnega vprašanja«. Gradivo je izšlo kot separaten odtis iz »Zgodovinskega časopisa«, št. 4/1979.

2. **Franc Sebjanič: Solnik in domoljub Adam Farkaš (1730—1786)**, Ljubljana 1982, 24 strani. — 600 din

Razprava o doslej skoraj nepoznanem zaslužnem, prekmurskem protestantskem učenjaku in rektorju šopronskega liceja je izšla kot separata publikacija — ponatis iz »Zgodovinskega časopisa«, št. 1-2/1981.

3. **Zgodovina denarstva in bančništva na Slovenskem**, Posvetovanje ob štiridesetletnici Denarnega zavoda Slovenije, Ljubljana, 11. in 12. decembra 1984, Ljubljana 1987, 134 strani. — 3600 din

Zbornik objavlja 15 razprav o denarstvu, bančništvu, zaslužkih, cenah in življenjskih stroških na Slovenskem od antike do obdobja po drugi svetovni vojni. Večina razprav je bila objavljenih v »Zgodovinskem časopisu« od številke 3/1984 do 4/1986; novo je v zborniku med drugim tudi slikovno gradivo.

Na navedene cene veljajo običajni popusti za člane slovenskih zgodovinskih in muzejskih društev ter za študente.

4. **Dušan Kos: Bela krajina v poznem srednjem veku**, Ljubljana 1987, 76 strani. — 4000 din

Razprava o srednjeveški zgodovini Bele krajine (politične, upravne, cerkvene razmere, plemstvo, gospostva, mesta, agrarna kolonizacija). Separatna publikacija — ponatis iz »Zgodovinskega časopisa«, št. 2 in 3/1987.